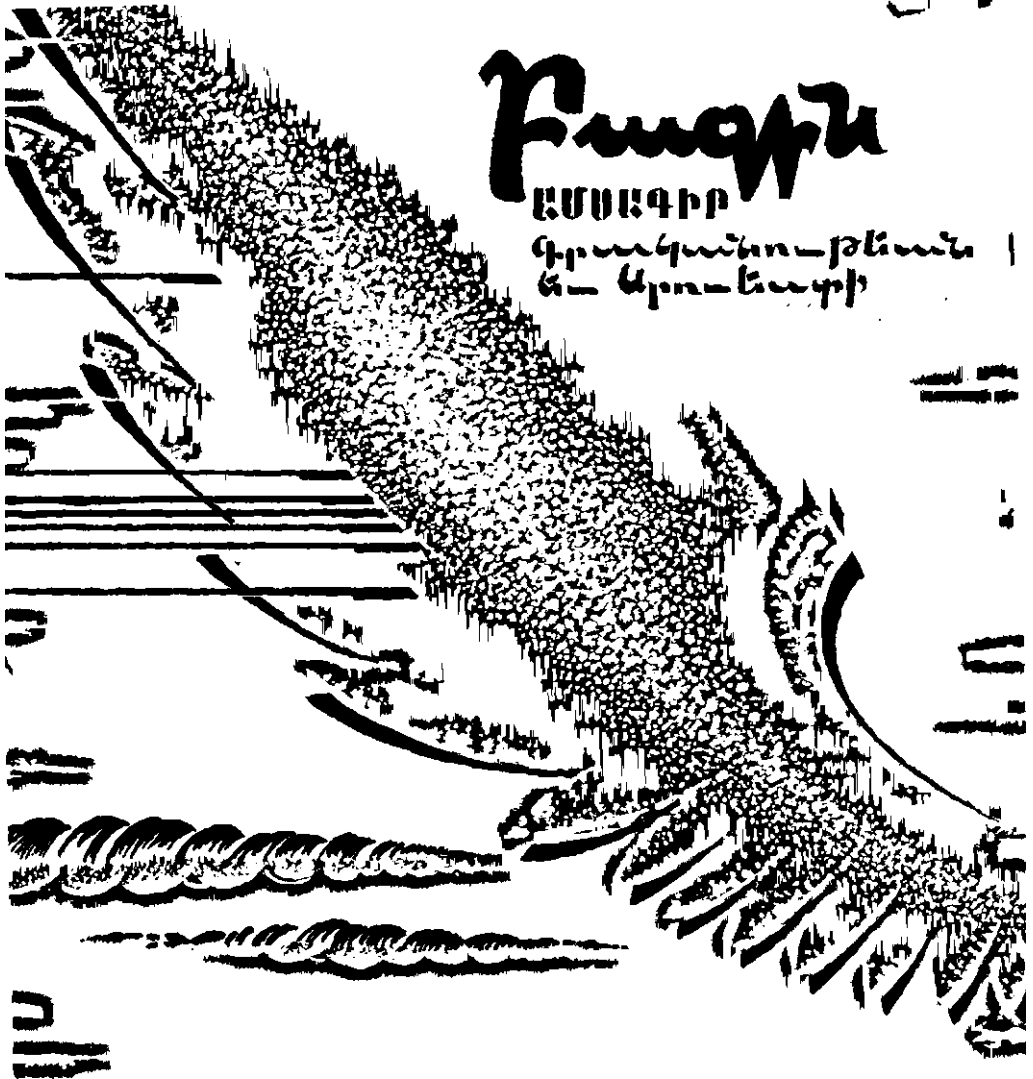

Բազին

ԷՍՍԵԳԻՐ

Գրականություն
և Արվեստ

ՃԳ. ՏԱՐԻ

ԹԻԻ 10

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1974

digitised by A.R.A. @

3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ	Ամենօրեայ կրկնօրեայք
Ա. ԵՐԿԱԹ	Աշուն
Ջ . Ջ	Առառաչի
Ռ. ՈՐԲԵՐԵԱՆ	Խալին գիւտը
Տ. ԶՐԱԳԵԱՆ	Սիրելի Միքայէլ
Գ. ՊԸԼՏԵԱՆ	Լուսանցք
Յ. ՕՇԱԿԱՆ	Մաքիկ Մելիքխան
Գ. ԶԱԳՐԵԱՆ	Յ. Օշական
Ռ. ՍԷԹԵԱՆ	Բանն այն էր
Ջ . Ջ	Ովկիանոս
.	Մահ Շահան Շահնուրի
Շ. ՇԱՀՆՈՒՐ	Մտածումներ
Լ. ԼԱՊԷՑ	Գրողներու ճակատագիրը յեղափոխու- թիւններու քնքարքին (Հայացուց՝ ՔՆԱՐ ՀԻՆՊԱՇԵԱՆ)
Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Ֆրանսական ժամանակակից գրականութիւնը
.	Նշմարներ
Ս. Կ.	Տարօրինակ երեւոյթ մը Այնեարի մէջ

Բագրու

ԱՅՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒՐԵԱՆ Ե ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ճ. ՅԱՐԻ, ԹԻԻ 10

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 1974

ՊԵՐՏԻՐ

Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

ԱՄԷՆՈՐԵԱՅ ԿՐԿՆԵՐԵՒՈՅԹ

Հին բարդու պէս ուղղաձիգ մարդ էր Սասունցի Սարգիսը։ Նոյնիսկ Ջէֆրսոնի «Փրոք Նալընը» գրածատան բարձրաբերձ դրան մուտքից անցնելիս թեթև կռահում էր, որպէսզի իր կեռասագոյն, փետրաւոր դրակը անխախտ մնայ գլխին։ Կեռասագոյն էր նաեւ նրա համազգեստը՝ բազմաթիւ սուկեթեղ կոճակներով զարդարուած։ Կարծես մի ինչ-որ առասպելական երկրի զօրավար լինէր, յատկապէս, երբ այդ պարտադրող պաշտօնականութեան վերից քեզ էին նայում մոխրագոյն թաւ յոնքերի տակ կորած երկու խոր սեւ գնդիկներ։ Յատկանշականը Սասունցի Սարգիսի մօտ ունկան, այդ նրա երկար, պատկառելի բեխերն էին, որոնք նրա փոս ընկած ալաների ներքեւ սպառնազին մի խոյանքից յետոյ, գլխիկոր թեքում, իջնում էին մինչեւ նրա խիստ կոճկուած գինուորական օձիքը։

Ո՛չ միայն դրամատան յաճախորդները, այլևս զրեթէ ամբողջ քաղաքը ճանաչում էին դոնապան Սարգիսին։ Վարձրահասակ Հայրը։ Իսկ դեռ ոմանք դառնում ու ասում են, թէ Հայրը միջահասակ ժողովուրդ են։ Նա լուր գոնապան չէր, այլ աշակէս առած մի ամբողջ հաստատութիւն, մի տեսակ կենդանի դաժադ ու խորհրդանշան, առանց որի, միանգամից կարող էր սնանկանալ դրամատունը։ Նման պարթեւահասակ ու հաստատուն դոնապան ո՛ր դրամատունը կարող էր ունենալ։ Ամառ թէ ձմեռ ալանեղ էր Սասունցի Սարգիսը, «Փրոք Նալընը» մտաբերութեւն լուսն ու խոտառազէմ, հսկայ

թեւերը մէջքին կանթած: Քառասունհոթ տարի: Դրամատան շէնքը չորս անգամ վերանորոգուել էր: Մեծ ու փոքր պաշտօնեաների մի ամբողջ բանակ էր կէկել ու անցել զրամատան մուտքէց: Երբեմնի խղճուկ աւանը այլեւս մեծ քաղաքի հովեր էր առել: Իր անդում մնացել էր Սասունցի Սարգիսը: Մնացել ու հայեացքը դիմացի գերմանականոցի պսպղուն պատուհաններին յառել: Դրամատան ներսում ժամացոյցի կանոնաւորութեամբ առաջ էր ընթանում ելեւմտական գործունէութիւնը: Դրամատանից դուրս՝ Մէյն պողոտայի վրայ, կեանքը օրրատօրէ տենդագին հեւք էր ստանում: Այդ բոլորից բացակայ էր Սասունցի Սարգիսը: Նա ամէն օր ստեղծում էր իր ուրոյն աշխարհը: Երբեմն մտովին քանդում էր մի թուժք, լայնացնում գետի հունը, այս ու այն կողմ թարմ բարդենիներ տնկում եւ, հարկ եղած դէպքում, արտաբերում իր տերտած մի տասնեակ անգլիերէն նախադասութիւններից մէկն ու մէկը:

— Գաւդ մօռնինդ, սըր:

— Գուդ Թֆֆրըմուն, սըր:

— Թաւնի եւս վերի մաշ, սըր:

— Հաւ դաւ եւս դաւ, սըր:

Ինքն էլ չգիտէր, թէ ինչպէս էր ընկել Ամերիկա: Մի տեղ թելը կտրուել էր: Երեւոյթները կորցրել էին իրենց շարունակականութիւնը: Սկզբնական շրջանում նրա յիշողութիւնը խաղաղ քարացել էր: Կարծես մտել էր մի այլ մարդու մարմնի մէջ եւ ապրում ուրիշի հաշուին: Հազիւ Նոր Աշխարհ հասած այլ բախտակից տարագիրների հետ Նիւ Եորքից Բոստոն, Բոստոնից Դիթթոյա էր գնացել եւ մի շարք թափառումներից յետոյ, մի օր էլ եկել ու հաստատուել էր Ջէֆրըսոնում: Եղել էր քաջտաշ, հիւան ու փականագործ: Ապրել էր ճանապարհների եզրին, տողարակը շալակել եւ լուսաբացին հասել մի այլ քաղաք: Դոնապան դառնալուց յետոյ, «ձերբաթ» նաչընրը դրամատունը Սասունցի Սարգիսին Ջէֆրըսոնից մօտ յիսուն կիլոմետր հեռավորութեան վրայ մի խալխած հիւղակ էր նուիրել՝ տնամերձ մէկ հեկտար տարածութեամբ, որը ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ մի անանցանելի մացառուտ, որը տարիների ընթացքում ճահճի էր վերածուել:

Ամէն օր լուսաբացին Սասունցի Սարգիսը կանգնում էր մեծ կառուղու պոռնդին, համար եօթ հանրակաթը նստում եւ, աշխատանքից մէկ ժամ առաջ, հասնում Ջէֆրըսոն: Դրամատան առջեւ սպասում էր մինչեւ որ հտնագիտութեամբ բացւում էին ապակեայ հաստ դռները: Կէսօրից յետոյ ժամը երեքին, երբ այլեւս վերջին հաշուետոմարը փակուած էր լինում, Սասունցի Սարգիսը հանում էր իր համազգեստը, վերադառնում տուն:

Հիւղակի մենութեան մէջ էր, որ նա հետզհետեւ վերադառնում էր անցեալին եւ երբեմն բռնում յուշերի բեկրեկուած պատկերներ: Այդ պահերին սենեակի լոյսը կարմրում էր եւ զաշը արեան հոտ էր դիպչում նրա ուռն-դերին: Ու պատահում էին վայրկեաններ, երբ նրա մտապաստառը յստականում էր: Լսում էր ճիշ ու ճարճատիւն, ուրուագծում կանացի կիտաւերկ մարմին եւ սրախողով մանուկներ: Մի տասնեակ արիւնլուայ ձեռքեր կառչում էին նրան եւ դրուխը ժայռին դարկում: Հրդեհի լեզուները բորբոսնում էին, հեղուկանում եւ, յանկարծ, նրա մտային հորիզոնում բարձ-

բանում էր Արարատը: Մասունցի Սարգիսը մատեներով շօշափում էր իր գըլ-
խի խորշոժած սպիները, ապա՝ տարակուսանքով նայում պատուհանից
դուրս տարածուող անթափանցելի խաւարին: Մի ակնթարթում յուշերի քե-
կորները տարբայութեում էին: Մնում էին Արարատեան պայծառ դաշան ու
փթխարի Մասիսները

Ձէֆըրսոնի տարեց հայերը ասում էին, թէ Մասունցի Սարգիսը Անդ-
րանիկի գնդում է եղել եւ մասնակցել Սասունի ապստամբութեանը: Ասում
էին, թէ նրա տեսից զարհուրում էին թուրքերը: Ասում էին նաեւ, թէ նա
խելքը թուցրել է՝ ի տես իր կնոջ ու երկու մանկահասակ որդիների խոշտանգ-
ման: Շատ բաներ էլ չէին ասում: Այլեւս խօսք չէր մնացել: Յետոյ՝ ինչ-
պէ՞ս պատմել անպատմելին: Այդպիսով համայնքը փերադարձել էր առօր-
եային, հանգիստ թողնելով Մասունցի Սարգիսին իր ահուկի մեծութեան
հետ:

- Ես, սրբ:
- Նո, սրբ:
- Ափ Էսրս, սրբ:

Ամէն օր, ապառ ժամերին, երբեմնի մացառուտի բաց տարածութեան
առջեւ բարձրանում էր փթխարի ծծրունու հասակը: Արմատախիլ էր անում
անպիտան ծառն ու մացառը, քար ու հողով լցնում ճտնեւտը, քանդում,
փորում, առուակի համար նոր հուն բացում: Մասունցի Սարգիսը նախ հիմն
ի վեր քանդեց հիւղակը եւ փոխարէն քարից շինեց իր տունը՝ ամէն պա-
տից կրիելով Արարատի պատկերը: Կարծես հասել էր մի կէտի, ուր կեանքը
իմաստաւորում էր միայն Արարատով: Արարատը ծառանում էր նրա խուն-
նացած յուշերի զենիթում: Նոյնիսկ դրամատան առջեւ կանգնած ժամանակ
նա զգում ու շօշափում էր Արարատը: Եթէ լինի Արարատը, ապա կը յարա-
տեւի նաեւ ինքը, կը լինի հայութիւն, Հայաստան եւ Մասուն: Այլապէս
ի՞նչ իմաստ ունի կեանքը:

Մասունցի Սարգիսի տունը դարձել էր որմնադիրի արհեստանոց: Ա-
մէն անկիւնում շարուած էին տաշուած ու անտաշ վէճեր, բազալտէ սալեր,
կաւից պատրաստուած զանազան մանրատիպեր: Սեղանի վրայ դիպում է-
ին տարբեր մեծութեան քարաէսներ, տարօրինակ յատկագծեր՝ անձակ
ու յաճախ անհասկնալի խորհրդանշաններով: Փորիչներ ու բրիչներ, խառ-
տոց ու մուրճ: Դէս ու դէն կիսաբաց զրքեր, վանքերի, տաճարների ու կի-
սաքանդ մատուռների բաղմաթիւ նկարներ: Յետոյ էլեքտրական լարերի
խուրճ: Մինչեւ լոյս կռանում էր հին ու նոր զրքերի վրայ եւ մէկ առ մէկ
ուսումնասիրում խաչքարի ամէն մի պիծը, որմնաքանդակի ամենանշիշի
մանրամասնութիւնը եւ շարունակ տրորում ձախ բեթը: Օտար ճանապարհ-
ների շինարարական կառոյցներում ձեռք բերած իր ամբողջ փորձառութիւնը
այժմ նա աշխատում էր խտացնել թղթի վրայ: Երբեմն դուրս էր գալիս ան-
տառ եւ քայլում խաւտրում: Մթութեան մէջ յստականում էր միտքը եւ
փաստօրէն նա տեսնում էր իր առջեւ խոյացած Արարատը, այնքա՞ն մօտ եւ
միաժամանակ այնքա՞ն անհասանելի: Մասունցի Սարգիսը յուզուածից քիթը
աղմուկով վեր է քաշում եւ անհամբեր սպասում լուսարացին:

Թէ քանի՞ տարի էր անցել, չգիտէր: Ճերմակել էին Մասունցի Սար-

գիրքի մագիլը, կնճռոտուել նրա զէմքն ու պարանոցը, սակայն պիրկ էին մնացել նրա մկանսները: Հուժկու բազուկներով կրում էր քարն ու աւաղը, տեղական անում ամբողջ մի հողաշերտ, եւ մի այլ վայրում յեռնացնում ժայռն ու հողը: Մէկ հեկտար տարածութեան շուրջ ժամանակին տնկուած նորածիւ ծառուկները բարձրացել, խրոխտ բարդիների ցանցով էին պատել շրջակայքը: Սասունցի Սարգիսի թաղաւորութիւնը վերածուել էր շինութիւնների մի խոհանարանի: Թէ ինչի՞ վրայ էր, ոչ ոք չգիտէր: Իր տարիների վաստակը դրել էր քարի, աւաղի, մետաղի ու տախտակի վրայ: Ամբողջ օրը դրամատան մուտքի առջեւ կանգնած մեալուց յետոյ, երբ տուն էր հասնում, նոր էր սկսում նրա գործը: Անհամբեր սպասում էր շաբաթափոխին, որպէսզի աւարտէր Զուարթնոցի մանրակերտը եւ հասնէր Սուրբ Հրիփսիմէի: Էջմիածինը արդէն պատրաստ էր, մնացել էր Վեհարանը: Իսկ դեռ որքա՞ն տաճարներ ու վանքեր կան Հայաստանում: Այդ աշխատանք չէր, այլ ինչ-որ անհասկանալի մոլեգնութիւն, որը փոթորկել էր նրա ողջ էութիւնը: Կացնի ամէն մի հարուածի հետ նա տապալում էր թշնամուն: Ամէն անգամ քարը քարի վրայ դնելիս նրան թւում էր, թէ պարտութեան է մատնում չարին: Սասունցի Սարգիսը կառուցում էր, որպէսզի աշխարհը չէն մնայ, որպէսզի մարդը այլեւս մարդուն վատութիւն չանի: Թէեւ նա ամբողջութիւնը չէր կուսում, սակայն գիտէր, զգում էր, որ մի տեղ, մի բան խաբիւել է, որ ինք ու իր ցեղը ինչ-որ անասելի անդունդից են ունցել: Եթէ յիշողութիւնը կանգ է առել սահմակեցուցիչ մի նուպային, սակայն կային անթիւ մնացորդներ, որոնց պատճառ ամէն մի դուռազը ի մի բերելով զոյացել էր նկենի վարչութիւնի պատկերը: Յետոյ ինչո՞ւ բացատրել արիւնոտ մղձաւանջի անթափաթային յաճախականութիւնը: Եթէ մի բան չի պատահել, ինքը ի՞նչ գործ ունի Ալֆրսոնում:

Այսօր Սասունցի Սարգիսը առուն կապեց «Արաքսին»: Նախ չոր հողը միանգամից կուլ տուեց Գուրը, բայց աստիճանաբար յաղենալով, սկսեց աւազանանալ, բարձրանալ եւ տարածուել առաջ՝ քերելով ափերը: Սասունցին ուրախութիւնից բաճը մի կողմ նետեց ու մտնկան պէս յետ ու առաջ վազեց՝ ցնծայի բուրբաղանշութիւններ արձակելով:

Մօտակայ ու հեռակայ հողագործները երբեմն կանգնում էին բարդիների արանքում եւ զարմանում, թէ «Այդ օտար հսկան» ի՞նչ նպատակով է այդպիսի բուրբեր կառուցել:

— Ոսկու հաճե՞ք է գտել:

— Ինձ հարցնես, կապովի խենթ է:

Ամառը վրայ էր հասել ու նոտել Ալֆրսոնի սալայտանկերին:

Երկնքից կուսր էին թափում: Ենչեւ չէր լինում, Սասունցի Սարգիսը իր դիրքի վրայ էր՝ խոժոռողէմ ու ինքնամփափ: Քրտինքը ծորում էր նրա ճակատից ու ծնոտից: Դրամատան իւզուտած գլանների աշխատում էին: Թէ ի՞նչ էր անցնում-գառնում ներքին ու արտաքին աշխարհում, նրա փոյթը չէր: Կարելորդ դիմանալն էր: Երբեմն մոլորուած գրօսալրջիկներ էին քաղաք ընկնում եւ լսելով «Հսկայ Հայի» մասին, գալիս ու մեծ փութկոտութեամբ լուսանկարում էին նրան, յաճախ իրենք էլ նկարուելով նրա հետ: Եթէ ուշադրութեամբ նայելու լինէիք, կր տեսնէիք, որ Սասունցի Սարգիսը

բերելի անդիները տեղի էին տուել բերկրանքի ցուքերի: Նա այլևս ոչ թէ պատկերացում, այլ փոստորէն ազդում էր Արարատի բեր անգամ կրկնը-
լած երեւոյթի: Վերջապէս յետ էր հրել անցեալի պատնէշները եւ հասել
Արարատին: Հիմա յստակօրէն տեսնում էր Սպիտակ Զիւռերին: Մի քիչ էլ,
մի քիչ էլ եւ ահա կը հասնի: Հենց այսօր կը զնայ Հայոց Մշակութային
Տուն եւ ամբողջ համայնքին կը հրաւիրի իր այգին: Թող զան մեծով ու
սղակով: Թող լինի երգ ու խրախճանք: Թող ժողովուրդը տէր կանգնի Ա-
րարատին:

— Հաւա ար ետ, Սարգիս:

— Վերի վիշ, քանի ետ, սրբ:

Յուլիսի կէսերին Զէֆրոսնի հայութիւնը ինքնաշարժի կարաւաններ
կազմած փութաց Սասունցի Սարգիսի այգին, ոչ այնքան կերութեամբ, որ-
քան իր հետաքրքրութեանը յազուրդ տալու համար: Վերջապէս լեռնականը
ցած էր իջել բարձունքներից եւ վերջ տուել իր ինքնաշարժին:

Իրարանցում էր:

Բարդինների պահակաւորից հերս յանկարծ լուսթիւն տերեց, որին յա-
ջորդեց հիացմունքի բացառանշութիւնների մի ալիք, ինչպէս այդ պատա-
հում է հեքիաթներում, երբ մանուկը ոտք է դնում կախարչական աշխարհ:
Հորիզոնում կանգնած էին զոյգ Արարատներ՝ սպիտակ գագաթները ամ-
պերի մէջ խրած: Մասիւնների լանջին մէջը նետել էր իր կապոյտ-մանիշակա-
գոյն շղորը, որի ներքոյ տարածւում էր Արարատեան դաշտը: Գիմացում
անյայտ ակունքներից դուրս էր Արաքսը, որը կիսանախապահին հունը փո-
խելով՝ օձապտոյտ շարժւում էր առաջ, նոյնպէս դէպի անյայտը: Ամէնուր
խոյանում էր Հայաստանի լերկ ու խրոխտ բնութիւնը: Այս ու այն կողմ կի-
սաւեր խաչքարեր, վանքեր, մատուռներ ու տաճարներ: Էջմիածին, Երե-
րուք, Սճուն, Սուրբ Հովհաննէ, Սուրբ Գայեանէ, Զուարթնոց, Աղթամար,
Անիի Մայր Տաճար, եւ դեռ Սուրբ Ստեփանոս, Շողակաթ ու Հայաստանի
ճարտարապետական բազում կոթողներ: Բարդիններին զուգահեռ՝ այդեա-
տաններ, ծաղկանոցներ, վիճագիր տախտակներ ու քարտէսներ, իսկ օղ
կողմում Օշական ու Մեսրոպ Մաշտոցի կիսանդրին: Աներեւոյթ անկիւննե-
րից շարունակ լուում էր հայկական հողերը ու տոհմիկ երաժշտութիւն:
Մեղեդիների հետ միասին փոփոխւում էին նաեւ լոյսերը՝ տարբեր տրա-
մադրութիւն առթելով հանդիսատեսի մօտ: Երեկոյան, մի պահ մթնեց Ա-
րարատեան աշխարհը, ապա հետզհետէ արեւելեան հորիզոնը բացաժառուց
Երեւանի շնախարհիկ լոյսերով:

Համայնքը հոգեպէս լցունել ու սպառունել էր: Յոյզը իր գագաթնա-
կէտին հասնելով բնութարմացրել էր բոլորի ներաշխարհը: Սասունցի Սարգիսի
քառասուն տարիների աշխատանքը արգիւնաւորուել էր: Իր կարօտը նա այ-
լեւս յանձնել էր իր ժողովուրդին: Եւ հիմա նահապետի պէս կանգնել էր իր
արիւնակիցների մէջ եւ շուտով էր: Ինքը ի՞նչ պիտի անի Արարատը: Արա-
րատը իր սրտումն է, իր հոգում: Թող ժողովուրդը տէր կանգնի Արարա-
տին:

Մինչեւ ուշ գիշեր, Զէֆրոսնի համայնքը խրախճանքի մէջ էր Արա-
րատի փէշերին:

Այդ օրուանից ի վեր համայնքի խօսակցութեան նիւթը Սասունցի Սարգիսն էր: Գալիս էին տասնեակներով, խումբ առ խումբ եւ գրօտեւում «Արարատեան դաշտում»: Նստում էին ծաղկանոցներում եւ հօգարտանում, որ հայ էին: Ծերունու համբաւը տարածուեց Ձէֆըրսոնում: Տեղական «Դէյլի Նիուզ» օրաթերթը մարդ ուղարկեց եւ Արարատի պատկերը տպեց թերթի առաջին էջում: Լուրը հասաւ նիւ Շուք եւ Լուս Անճելոս: «Անտիլէյքըք Փրէտ» լրատուական գործակալութիւնը մի երկար յօդուած գրեց Սասունցի Սարգիսի մասին: «Արարատեան դաշտը» դարձաւ մի տեսակ ուխտատեղի: Դըրաժտան մուտքի աւջեւ յաճախորդներն ու այցելուները երբեմն նոյնիսկ հերթի էին կանգնում Սասունցի Սարգիսի ոտորագրութիւնը ստանալու համար: Ծերունին խոնաւ աչքերով դիտում էր կեանքը եւ մի անանուն դալկաթիւն քերում էր նրա հոգին: Հիմա, որ գործը աւարտուել էր, զգում էր տարիներէ քեռը իր ուսերի, իր սրտի վրայ:

Շարաթներ անցան: «Արարատեան դաշտը» ցերեկները ժողովրդին էր պատկանում, իսկ գիշերները՝ Սասունցի Սարգիսին: Երբ վերջին այցելուներն մեկնում էր, ծերունին նստում էր իր նախասրահ ժայռակոյտի վրայ, ծխամորճը վառում եւ յողնած աչքերը շէր կարողանում հեռացնել Արարատի կատարից: Եթէ բուրս ի մի գանձ, մասնում էր նա, թիկունք թիկունքի տանք, վերստին տէր կը կանգնենք Արարատին: Նրա հայեացքը դառնում էր ընդհանուր համայնապատկերի վրայ եւ իջնում այն ճանապարհին, որը տանում էր դէպի Սասուն: Ո՛ւր են սասունցիները: Սասունցի մնացել է, թէ ինքը վերջինն է: Յուրս զգաց ոսկորներում: Այդ գիշեր միայնակ էր աշխարհում: Յիշողութիւնը շար խաղեր էր խաղում: Նրան թւում էր, թէ իր կեանքը լոյսի ու ստուերի ահագին շերտերի մէջ էր տարուբերում: Լոյսի մէջ էր շողում Սասունն ու վաղ երիտասարդութիւնը, ուր անբաժանելի մասն էր իր պայծառական տան բուխերիկի ծուխն էր: Ահաւրին՝ բուք, խաւար մէջոցրն էր, որը սեւ կաթսայի նման նստել էր գլխին: Խաւարում խարխափում էր նա: Իսկ գորշ շերտը Ձէֆըրսոնն էր ու ներկան, որը երկար սպասումն էրից դունաթափուել էր, այլափոխուել, պղտորել: Այդ բուրբի արանքից նա հազիւ էր հասնում իր մանկութեան կանաչ օրերին: Սասունցի Սարգիսը թեւեւով գրկեց իրանը, կարծես փորձելով խեղդել ներքին անդուհանքը: Ծաւր քանդում էր նրա սիրտը: Հրաբուխը ահա պիտի պատռէր հօւրժքը: Եւ յանկարծ վիթխարի ծերունին փոփոխեց: Այդ հեղեղանք չէր, այլ մորթուող ցուլի վերջին հոնգիւն: Գուցէ ինքը վերջինն է: Այլեւս իզիւր չմնաց աշխարհում: Դիմացում մթաղեց Արարատը: Երաւիւր ուռճացաւ, հարուածեց ափերը: Քամին վայնասուն էր բարձրացրել: Բարդիները տնքում էին՝ բաշկորդ ճօճելով խաւարում: Տեղատարափ անձրեւը զովացնում էր նրա տենդահար մարմինը: Սասունցի Սարգիսը մինչեւ լոյս նստեց ժայռակոյտին, բնապահելով:

Մեպտեմբերը սկսեց այնպէս՝ ինչպէս վերջացաւ Օգոստոսը:

Անձրեւ:

Կարիքեան ծովում փոթորիկ էր գոյանում, ծովամբրիկ ու հողմ: Մոյամբրիկը գալարում էր իր շուրջ, մտնում Առլանտիան, կատաղում, վերադառնում ցամաք, հարուածում կղզիներն ու ծովափնեայ լըջանները, ապա արշաւելով դէպի երկրի ներքնամասերը, գալիս իր այլեւս անասած ցոսումը թափում էր Ջէֆրսոնի գլխին:

Տասնընէկ օր էր, ինչ դազար շունէր անձրեւ:

Սասունցի Սարգիսը տենդի մէջ էր: Աչքերը առաստաղին յառած՝ ըստաւում էր վախճանին: Բժիշկ էր գալիս, հայերը այցելում էին, խնամում, օգուտ չունէր: Որոշել էր այլեւս ոտքի չբարձրանալ: Կրծքի տակ կրակ էր մտել, կրակը տարածուել էր մինչեւ ոտքի մատները: Դժուարաւ էր շնչում: Ինչոր դեւեր եկել եւ իրենց ամէհի մահակներով ծեծել էին նրա մարմինը: Այցելուները խանգարում էին: Անկողնուն դաժուած՝ ջանում էր պատուել յիշողութեան խաւարը եւ հասնել անցեալին: Գունաւ քունքից վեր աւելի էին չնկատուել նրա դանկի սպիները: Թող գնան բոլորը: Ինքը Արարատի լանջին կը գտնի իր որոնածը:

Այդ օր միանգամայն թխտեց աշխարհը: Երկնքից կախուեց մի ըստաւագին անդորր: Տերեւ անգամ չէր շարժուում: Բնութիւնը զգում էր եւ կուշ էր եկել: Ջէֆրսոնի ձայնասփիւտի ու պատկերասփիւտի կայանները շարունակ ազդարարութիւններ էին հաղորդում՝ զգուշացնելով բնակչութեան օդերեւութաբանական պրասնեակի կողմից «խմած» անունով մը կըրտուած ծովամբրիկի հաւանական վտանգի դէմ: «Խմած» շրջանցել էր քաղաքը եւ մտել ցամաքի խորքը՝ կտուած ժամական հարկւր քսան մղոն արագութեամբ սուրացող քամիներին: «Խմած» ուղղուել էր դէպի Միզուրի ու Քանգաս: Բայց ո՞վ դիտէ, կնարմատ է, չէ՞, մէկ էլ տեսար քմահաճ մի պահին միտքը փոխեց եւ որոշեց ճանապարհը շեղել եւ այցելութեան դալ:

Կէս գիշերին գեհնի պատերը խորտակուեցին:

«Խմած» փոխանել ու վերադարձել էր:

Երկնքից հեղեղ էր թափում: Մոյամբրիկը իր հազարաւոր թեւերը բացած հարուածում էր քաղաքը, քանդում տները, արձատախիլ անում ծառերը, աւերում պատնէչ ու ամբարտակ եւ գալարում իր հրէշային պոչի շուրջ: Աշխարհի բոլոր պապանները հաւաքուել էին Ջէֆրսոն եւ մոլեգին վայնասուն էին քարձրացրել:

Սասունցի Սարգիսին թուում էր, թէ անդէմք ճիւղերը շանգուում էին իր տան պատերը եւ փորձում իրենց մադիներով դուրս կորզել քարերը: Կտուրում եղների արշաւ էր, դոփուն ու դղրդիւն: Յանկարծ տեղի տուեց պատուհանը եւ ապակիների փլուզման ճիւղ ծովը մտաւ նրա սենեակը: Մերունին աչքերը քացեց եւ զարմացական չորս կողմ նայեց: Ձրացել էր տենդը: Դեղին լճից դուրս էլ եկել եւ շփոթէր ո՞րն է իրականութիւնը: Մոյամբրիկի աչքը շտուկ, եկել կախուել էր Արարատի գլխին: Այդ աչքից

երկնային ձագառ էր գոյացել, որը քաշում, կուլ էր առնիս երկիրը: Խաւա-
րը փոթորկել էր: Խաւարում եօթ-ալիսանի հրէշներ դուպարի մէջ էին մտել,
բոկոտում իրար եւ անկուշտ լափում միմիանց որովայնը՝ միաբերան ոռ-
նոցներ արձակելով: Մասունցի Սարգիսը ճիշդ արաւ, ուռքի ելաւ ու խարխա-
փելով հասաւ դրան: Հիմա, երբ պիտակցութիւնը մերադարձել էր, բոլորո-
վին շնորհ էր: Ձէր հասկանում: Ձլիկի՝ աշխարհի մերջն է: Էլ ո՞վ պիտի տէր
կանգնի Արարատին: Կառնեց դրան բռնակին եւ ամբողջ ուժով հրեց: Պիտի
փրկել, քանի դեռ ուշ չէ: Փոթորիկը մէջքը դէմ էր տուել դրան: Մասունցին
կրկին պրկեց մկանները, «Եւ Տալուրիկ», ասաց եւ, այն է ոռքը դուրս պի-
տի գնէր շեմից, երբ քամին շառաչիւնով երեսին զարկաւ դուռը: Մերունին
լախաւար վայր բնկաւ յատակին:

է

Երբ Մասունցի Սարգիսը աչքերը բացեց, առաւօտ էր:

Արեւը նոր լուացումս պնակի պէս փայլում էր: Երկնքում մէկ պա-
տառ ամպ անգամ չկար: Հիմանն քամել էր երկինքը, խելագար դուխն ա-
ռել եւ, Աստուած դիտել, ո՞ւր գնացել: Մերունու քարաշէն տնակը դիմա-
ցել էր քառսին: Նա դուռը բացեց եւ քարացաւ իր կանգնած տեղում: Կա-
ծակի արագութեամբ յիշեց իրականութիւնը: Տալուրիկ, Սեմալ, Կերմաւ,
Մշկեղ, Խոթ, ու աւեր, արին, ու ապտամբութիւն եւ իր զոյգ ճճերի
փրբուն մարմինները մօր կիսամերկ ստինքին կառչած: Նրա ծնօաւ երկա-
րեց, խառցան դէմքի կնճիռները եւ ոսկրուտ ալտերի վրայ արցունքի շիթեր
կուտակուեցին: Յայտնի չէր նա ո՞րն էր ողբում: Անցեալը թէ ներկան: Գի-
մացում, շուրջը, ամէնուր համառարած աւեր էր: Արարատի սէզ գաղաթ-
նէրը չքացել, մնացել էին մետաղեայ ալանդակ կմախքներ: Արաքսը տըզ-
մուտ, ածել լճակի էր վերածուել: Քարուքանդ էին եղել եկեղեցիները,
վանքերն ու տաճարները: Մէկը մուրճը վերցրել ջարդուփուր էր արել խաշ-
քարերը: Անյայտացել էր Օշականի միմաքարը: Յետի մէջ կորել էր Մասունը,
Տարօնն ու Վապուրականը: Ծաղկառտանում դիզուել էին տապալուած ծա-
ռերի արմատներ, մետաղեայ բեկորներ եւ ծածածուած լարեր: Նօսրացել էր
բարդիների պահակալարը: Անտանայի լուռութիւն էր: Թռչուններն անգամ լը-
ռել էին, հեռացել, ոչնչացել: Գլխակորոյս մի շուն թափառում էր աւերակ-
ների տակ: Ապառուել էր Մասունցի Սարգիսը: Երկշարաթեայ տնդի հետ
միասին քամուել, թունդերմուել էր նրա մարմինը, թեթեւացել ինչպէս
փետուր: Յիշողութեան մերապարթնումից յետոյ միայն նա գիտակցեց, որ
մէլտ էլ գիտէր եղածը, անցեալ ու ներկայ իրականութիւնը: Եւ հիմա, որ
զոյգ ողբերգութիւնների առջեւ էր կանգնել, մաքրուել էր նրա յոյզերի սա-
փուրը, գրեթէ մանկացել: Գլուխը ձեռքերի մէջ առած՝ երկար լացեց Մա-
սունցի հսկան, լացեց իր հեռաւոր պապեանական տան համար: Լացեց իր ա-
սորուայ եւ վաղուայ տան համար: Եւ լացեց այս ու միւս Արարատի որբու-
թեան համար:

Արեւը իջել, հասել էր տուն: Արեւի շողերի տակ տաքանում էր Մա-
սունցի Սարգիսի մարմինը: Արեւը նոյնիսկ ջանում էր մտնել նրա հոգու
մէջ: Նա նիհարել էր եւ հասակը աւելի պարթեւացել: Նա քաղուկները ա-
ռաջ պարզեց եւ ուշադրութեամբ գնեց իր թորչումս, ուժեղ ձեռքերը, դաս-
տակն ի վեր երկարող երակների ցանցերն ու մկանների աղեղները: Անցել էր

տապնապը: Զրազաշտականի պէս ակերբը դէպի արեւը երկարեց, աչքերը փակեց եւ ընկալեց լոյսը: Նրա գունատ, ճաճքած պոռչներում մրմունջ կար: Երեսի մաշկը երկարեւ, եկել խառնուել էին նրա բեխ ու մօրուքին: Մասունցի Սարգիսը մէկ անգամ եւս հայեացքը դարձրեց դէպի աւերակոյտը եւ զգաց, որ ժամանակը կարճ է, որ յաւիտենականին հասնելու համար առաջին քայլը պէտք է կատարել հենց այժմ: Այնքան ողբալիք բան կայ, որ ողբալու ժամանակ չկայ: Մերունու միտքը սրուել էր ինչպէս շնորհ: Նա կարծես տեսնում էր րնդերքի խուլ խորտումը եւ կեանքի յարատեւ շարժը: Նա չուռ եկաւ, տիղմի միջից հանեց Մաշտոցի կիսանդրին եւ համբուրեց ճակատը:

**

Մինչեւ երեկոյ աշխատեց Մասունցի Սարգիսը: Տան դիմացի սալահերթ հրապարակը մաքրեց աւազից ու տիղմից ու դարակներէից մէջտեղ հանեց քարտէսներն ու յատակազծերը: Վիթխարի դորժ կար կտաարելիք: Պիտի սկսել նորից: Պիտի սկսել սկիզբից, այս անգամ աւելի պիտի ու դիմացկուն: Պիտի քանդել այլանդակը եւ փոխարէնը կառուցել նորը, որպէսզի Լեւոնապետը կանդուն ժնայ, որպէսզի մանուկների հոգում միշտ վառ մնայ Մասիսի պատգամը: Բրիչի ամէն մի հարուածի հետ նրան թւում էր, թէ աւելի է մօտենում Մասունին: Կացինի ամէն մի դարկի հետ նրան թւում էր, թէ ջարդում է ոտը կոթեան շղթան: Մասունցի Սարգիսը որոշել էր պարտութեան մէջ կերտել յաղթանակը:

Թ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

Ա Ր Ս Է Ն Ե Ր Կ Ա Թ

Ա Շ ՈՒ Ն

Դառնա՛ր ինձի պայմանաթիւը հեռաւոր-
 Իր խոստումները վերջստին դրժուէին.
 Ողջունէի զայն խնթութեամբ այսեային,
 Եւ մօրէն սիրտըս տանջուէր սիրատուսը:

Դեռ ըստփանքն ըզգայի ես արցունքներուն,
 Որոնց. ափսո՛ս, ցամփեր է ակը լուսնդէն.
 Արքեանայի՛ բերկրանքի յորդ բաժակներէն,
 Երբ կուրծքիս տակ արիւնէր վէրք մը քրքրում:

Աշունն այս ցարտ սրտի ճմեռով. երբ կ'անձրեւէ,
 Պատանձում է մահաբայր, չոր տերեւներէ.
 Յուսակն ի գուր եւ ըսպատումն է ցաւագին,

Որ երգ մը հին, քաղցր, մրմունջ մը աղօթքի,
 Շրթանքներէս՝ արնոք կը դառնայ դրժեցին,
 Գերեզմանիս լըռութեան մէջ կը փոթարկի...

Ա Ռ Ա Ս Պ Ե Լ

Կը յիշեմ տուն մ'ուր բրնակած եմ ատենօք,
 Ծովը անոր սիւններուն մօտ կը նըլաղէր.
 Երկինքին մէջ կը բացուէին ներմակ թւեր
 Որոշներու: Կը սպասէի սիրամարմօք՝

Ծառներուն տակ, որ վերջալուսը արիւնէր
 Զուրերը լուրթ աւազանին՝ որուն վըրայ,
 Զերթ հայլի մը ծագին մէջ, կը տեսանայ
 Պատկերը չինջ կերպարանքի մը ոսկեհեր:

Երազն անցաւ: Կեանքի սարսուռը հրեղէն
 Անցաւ անոր հորիզոնին մալք ազնդէն.
 Ցարտ մոխիրն է ձեռքերուս մէջ աղօթամած...

Տունը ծովին ապարա՞նքն էր. հի՛ն առասպել.
 Անոր սեմին վառումն ոսկի ժըրազն առկայծ
 Կարենայի՛ հեկեկանճովս իմ արծարծել...

Ա. ԵՐԿԱԹ

(Անտիպ)

digitised by A.R.A.R.@

Ռ Ի Թ Ա Ո Ր Բ Ե Ր Ե Ա Ն

ԽԱԼԻՆ ԳԻՒՏԸ

Կտոր մը բաժնակ առաւ, ալքոլով թրջեց եւ փորձեց մաքրել ուսին վրայի արտաքին։ Ձեռքը։ Դարձեալ բաժնակը թրջեց եւ այս անգամ աւելի ամուր քսեց թեւին։ Արտաքին նորէն տեղէն չլարժեցաւ։ Վնասուման օթոյին դրան քսած եմ, մտածեց։ Հայելիին մէջէն յստակ չէր երևեր։ Արտաքին ուսին ճիշդ վրան չէր, այլ քիչ մը վար, դէպի կոնակ։ Շատ քիչ վար, այնքան քիչ, որ Անէթ կրնար ըսել, թէ ուսին վրայ խալ մը ունէր։

Այո, անշուշտ, խալ մըն էր, բաւական մեծկակ սեւ խալ մը։ Ձեռքերէն, թէ ինչո՞ւ եւ ինչպե՞ս բուսած էր անիկա հոն։ Ե՞րբ։ Անէթ բնաւ չէր տեսած դայն։ Հակառակ անոր, որ յաճախ դիտած էր ինքզինք հայելիին մէջ։ Եւ ոչ ոք ըսած էր իրեն, թէ ուսին վրայ խալ մը ունէր։ Անէթ բնագործար սկսաւ մտածել իր բուրի անթեւ հազուամեակուն մասին, որոնք կրնային արժեւորել այս դիտը։

Հապա՞ ամուսինը։ Ան ինչո՞ւ չէր արտայայտուած մինչեւ հիմա։ Արդեօ՞ք չէր տեսած։ Կարելի չէր։ Կը ճանչնար ամուսինը։ Նշմարել չգիտցող մէկը չէր։ Քայց եւ այնպէս, կրնայ պատահել, որ այս փոքր մանրամասնութիւնը ուշադրութենէն վրիպած ըլլայ։ Ի վերջոյ, Վարանդ ժամանակ պիտի չորամադրէր իր խալերը մէկ առ մէկ հաշուելու։ Դէմքին վրայ, թեւին, ուսին, գիտալին վրայ։ Խալեր չառ ունէր Անէթ։ Այս վերջին դիտը սակայն երջանկացուց զինք։ Այս

մէկուն դիտը զեղեցիկ էր, մանաւանդ՝ որ ամառ էր եւ ինք թեթեւ հագուստներ շատ ունէր...

Անէթ հազուեցաւ կարճ սենեկադպետ մը, մուճակները եւ սուրճ մը պատրաստեց, զոր ըմբոշանց դիտելի մը ընկերակցութեամբ։

Պատկերասփիւռը բացաւ՝ փակեց։ Թերթը ձեռքը առաւ՝ նետեց։ Անգամ մը հաւ ելաւ տեղէն, դնաց հայելիին առջեւ, դիտեց խալը եւ ինքզինք երջանիկ զգաց։ Կէս ժամէն ամուսինը կու գար։ Որոշած էր ոչինչ ըսել անոր, ոչինչ։ Ոչ անշուշտ խալին առնելու թեմամբ։ Խալը ցոյց պիտի տար անոր եւ քիչ մը քաջքէր դայն, անտարբեր ամուսինի ակնարկութիւններ ընկելով անոր։ Վարանդ կը սիրէր կնոջ կատակները, չէր նեղուեր։ Անէթ պիտի չխօսէր բժիշկը այցելած ըլլալուն մասին։ Եւ քանի վստահ ոչինչ կար, լաւ էր, որ ինք առանձինն մտահոգուէր։

Վարանդի բանալին դարձաւ կղպանքին մէջ։ Նոյն վայրկեանին, հակայ ճանճ մը սկսաւ ահաւոր տղգոցով թռչել պատուանէ պատուան։ Ամառ ատեն, ճանճեր եւ մթնոյններ բաւական կ'անհանգրտացնէին զիրենք։ Անէթ առաւ մօտը գտնուող փլասթիքէ ճանճորսը եւ սկսաւ հալածել միջատը՝ դայն անպայման սպաննելու մտադրութեամբ։ Այս ու այն կողմ վազեց։ անօդո՞ւտ։ Այդ միջոցին, Վարանդ պատուհան մը բացած էր հանդարտօրէն։ Ծանճը հեղասահ թռչէր մը կորսուեցաւ պարտէզին մէջ։

— Ո՛րեք, — բացազանչեց Անէթ, — ո՛ւր էիր մինչեւ հիմա :

— Անմիջապէս որ զգացի, թէ օտարական մը կայ տունը եւ քեզ կը նեղէ, վազեցի եկայ : Հիմա ալ քեզ ազատեցի, այնպէս չէ՞...

— Շնորհակալութիւն : Բայց նայէ՛, ընդունէ, որ այդ օտարականը քու բացակայութեանդ կը զրադեցնէր զիս : Երբեք չզգացի, թէ ուշացած ես : Ժամանակը սահած էր այնքան արագ... Ծանճէն գտաւ ո՛վ կրնար մոռցնել տալ ինծի ուշացումդ եւ բացակայութիւնդ... Եւ յետոյ...

Վարանդ թոյլ չտուաւ, որ կիներ շարունակէ իր քաջքնուկը : Լոնցուց զայն՝ շրթունքները փակելով այնպիսի ջերմ համբոյրով մը, որուն առթած գլխապըտոյսին մէջ Անէթ մոռցաւ եւ քաջքնուկը, եւ խաղը, եւ բոխիկին տուած իր այցելութիւնը :

— Անօթի՛ եմ :

— Ժաշը պատրաստ է :

Ընթրիքի արարողութիւնը երկար տեւեց : Անէթ կրօնական ծիսակատարութեան մը բծախնդրութեամբ կը մօտենար արարողութեան : Կարծես կ'ըմբռնէր իւրաքանչիւր շարժում, իւրաքանչիւր պնակի հանած աղմուկը : Փոքրագոյն դպարի մը համար հանդարտ եւ շորտրալով խոհանոց կ'երթար եւ կը վերադառնար հանոյքով :

Վարանդ ընթրից մեծ ախորժակով : Անէթ կերաւ շատ քիչ :

— Ի՞նչ է. դիմնալէ՞ կը վախնաս... Քեզի բանի անպամ ըսի, որ չեմ ուզեր որ նիհարես : Եթէ մէկ քիչ պակսիս, կը լքեմ քեզ : Come on, կե՛ր...

Եւ պնակը լեցուց : Ի՛ր պնակը : Ախորժակը մեծ էր : Անէթ կը կեղծէր ուտել : Սկսաւ վախնալ : Հոպո՞ւ եթէ վարանդ նոյն ախորժակով մնար մինչեւ ննջարան, մինչեւ անկողին...

Տրամադրութիւնը թուրովին փճացաւ : Զէր ուզեր, որ տեւէ մէկը դպլիկ կուրծքին : Բժիշկը... այո՛, բժիշկը բըժիշկ էր. ան դիտէր ինչպէս վարուիլ : Ամուսինը ոչինչ չուր ունէր :

— Վարանդ, այս գիշեր դուրս ելլենք :

— Խե՛նթ եմ... Խե՛նթ եմ... Կը՛... դուրս ելլենք եղբի :

— Բայց հիմա տարբեր է : Հիմա միասին պիտի ելլենք : Ստեյ քալելով պըտոյտ մը... սինեմա մը... չեմ գիտեր... սիրտս անպայման դուրս ելլել կ'ուզէ :

— Կրնե՞րուն սիրտը միշտ տարօրինակ բաներ կ'ուզէ : Ըսէ՛, անցեալ գիշեր դուն չէ՞ր ըսողը, որ ամիսներով կրնաս տունը մնալ հետո առանձին :

— Այո՛... ըսի. այսօր տարբեր է սակայն...

— Ի՞նչ փոխուեցաւ, զիս նուա՞ղ կը սիրես. կը հասկնամ, թերեւս իրաւունք ունիս : Որքա՞ն միամիտ եմ եղբի, հաւատալու համար, որ մենք կը մնանք ճիշդ առաջին օրուան պէս...

— Ապուշ խօսքեր դուրս մի՛ տար. անխառն բաներ մի՛ ըսեր. գիտես, որ սխալ են խօսքերդ. ոչինչ փոխուած է մէջս. կը սիրեմ քեզ նոյնքան եւ աւելի :

Անէթ ամուսինին դրաւած աթոռին ետեւը անցնելով, երկու թեւերով դրկեց անոր դուռը, թաղեց գէմը անոր առատ մագերուն մէջ եւ մնաց այդպէս : Քնիթ եմ, խենթ եմ, կը կրկնէր մտովի, զինչ պէտք ունէի երթալու բժիշկին այսօր :

Մագերուն շոյանքը մեղկութիւն մը առաջացուց մարմնին մէջ, ընդարձացուց միտքը : Կ'ուզէր այլեւս մոռնալ ամէն բան. ամէն բան, որ պատահած էր այսօր : Ի՞նչ բժիշկ, ի՞նչ կուրծք : Ինք ա՛մէն բանի մէջ կ'աճապարէ արդէն : Կըրնար քանի մը օր եւս սպասել :

Վարանդ բռնած էր իր դուռը գըրկող Անէթին ձեռքերը՝ կուրծքին վրայ խաչաձեւած իր ձեռքերով : Լուռ եւ անշարժ սիրաբանութիւն մըն էր, հոգիներու հաղորդութիւնը՝ անտանելիօրէն ազդկարար : Վարանդ յամբարէն ուռքի ելաւ... գինով էին... իրարու վրայ յանելով հասան անկողին :

Անէթ այնպէս կը վախնար, որ այս երջանկութեան թելը փրթի յանկարծ օր մը : Անկարելի էր, որ կատարելութիւն

նը, տուն չգտնելով իր կուրծքին առկ՝
վերադառնաւ հոն, ուրկէ եկած էր։

«Մոռնա՛ր թաղը կրկնելով՝ Անէթ
կրցած էր որոշ չափով թմրեցնել պրկը-
ւած ջիղերը։

Այս առաւօտ, երբ արթնցաւ եւ ա-
մուսինը չգտաւ մօտը, հողին որոշ շա-
փով թեթեւցաւ։ Որոշեց այդ օր երբեք
տուն չմնալ։ Վարանգ իրիկուան եօթէն
առաջ չէր գար։ Ամբողջ օրը ազատ էր։
Ծրագրեց դնումներ ընել, այցելել բա-
րեկամուհիներու։ Այս բոլորով հան-
դերձ շատ չուշացաւ եւ կանուխ տուն
դարձաւ։ Ընէիք չուէէր։ Ձեռքը քնադ-
ղաբար սողոսկեցաւ բաց օձիքէն ներս եւ
վախով դառաւ ձախ կուրծքը, հաստատե-
լու համար, որ ոչինչ փոխուած է։ Զը-
ղանութեան լաց մը հաղիւ գոսկեց։ Աստ-
ւած, ի՞նչ ընէր, մոռնալու համար ամէն
օր կտոր մը իր սիրտը սևաող այս սար-
սափելի իրականութիւնը։

Երկար մտածեց։ Եւ գտաւ։ Միակ
մեւը դժուարին դործ մը դուրս հանելը
պիտի ըլլար։ Բան մը, որ մինչեւ այսօր
չէր կրցած ընել։ Եւ որովհետեւ Անէթ
մեռային աշխատանքներու վարպետ մը
չէր, դրադարանին մէջ փնտռեց եւ դը-
տաւ զիբք մը, զոր երբեք չէր կրցած ա-
ւարտել։ Ուշիւր մոլորեցրի Վաղմուկը եւ
ցատկով։ Աշխատեցաւ հետեւիլ հեղի-
նակի մտքին եւ գաղափարներուն, պատ-
մութեան հոլովոյթին։ Կարգաց երեսուն
էջ։ Ինքն ալ զարմացաւ, թէ ինչպէ՞ս
կրցաւ ընել այդ ընթերցումը։ Ոչինչ
հասկցած էր սակայն։ Իր միտքը կը սա-
ւառնէր ուրիշ տեղ, զէպի սնծանօթ հո-
րիզոններ։ Փողբորի երեսուն էջերուն
ընդմէջէն ան վերապրած էր իր կեանքը։
Եւ հիմա, հարցման խոշոր շշան մը գինք
կը դիտէր խոշոր աչքերով։ Եւ կարծես
ըսել կ'ուզէր, «չարունակե՛նք թէ ոչ»։
«Ես յիմար եմ, կատարեալ յիմար,
կը կրկնէր ինքնիրեն։ Պահ մը ենթադ-
րենք, որ չիմ կարծած հիւանդութիւնս
չէ՝ կրնայ ըլլալ, չէ՞»։ Եւ մեծ հաւանա-
կանութիւն կայ, որ այդպէս ըլլայ։ Ես
ինչո՞ւ հարցին այդ երեսը կ'անտեսեմ։
Ա՛... այն ատեն կեանքը մէկ պատառ
պիտի ընեմ եւ կուլ տամ։

Զըրած բաներս պիտի ընեմ,
Զտեսած երկիրներս պիտի այցելեմ,
Սխալ բաներ պիտի ընեմ,
Ամուսինս պիտի խորհեմ...
Ամուսի՛նս պիտի խորհեմ...
Զըլլալիք բաներ։

Ինչո՞ւ չէ. չըլլալիք բաներ պիտի ը-
նեմ։

Որովհետեւ կեանքը պիտի սկսիմ
ծայրէն։

Պիտի ըլլամ նոր մէկը։

Պիտի մոռնամ անցեալը, լաւ եւ վատ
օրերը։

Երջանկութիւնս՝ Վարանգին հետ։

Դժբախտութիւնս՝ այն միւսին հետ։

Պիտի փոխուիմ ֆիզիքսովս։

Պիտի փոխուին դէմքս, աչքերս, մա-
զերս, հասակս, կուրծքս...

Ա՛, մա՛նաւանդ կուրծքս։

Կ'ուզեմ, որ անիկա աննշան ըլլալու
չափ փոքր ըլլայ. գէթ ոչինչ կարենայ
պարունակել այդ ծաւալովս։

Դուռը զարնուեցաւ։ Դրացուհին էր։
Մագերը չորցնող մեքենան կ'ուզէր։ Ա-
նէթ ժամացոյցին նայեցաւ, ժամը չորսն
էր։ Մոռցած էր պատառ մը բան ուտել։
Անօթի չէր զգար։ Ախորժակ չուէէր։ Վիմ
կարծած «հիւանդութիւնս» ախորժակին
կ'ազդէ։ Սիրտը ճմլուեցաւ, արիւնելու
չափ։

Անէթ կէս գաւաթ ջուրով հանդար-
տեցուցիւ մը առաւ եւ նետուեցաւ տու-
նէն դուռս։

* * *

— Ինչո՞ւ պառկած եմ։

Անէթ հազիւ լսեց իր խօսքերը։ Ի-
րեն կը թուէր, թէ քունին մէջ կը խօ-
սէր։ Մարմինը, սենեակին պատերը, ձե-
ղունէն կախուած լամբը բաժկակէ շին-
ւած ըլլալ կը թուէին։

— Գործողութիւնը ե՛րբ աւարտե-
ցաւ։ Ետտո՞նց է, որ հոս եմ, այսպէս
պառկած...

Վարանդ առանձին չէր։ Անկասկած
մէկուն հետ կը խօսէր։ Դէմքը յստակ չէր
սակայն։ Ձայնն ալ շատ հեռուէն կու-
գար։ Անծանօթ չէր ձայնը։

— Ոչինչ, սիրելի՛ս, թեթեւ ուշաթափութիւն մը ունեցար: Բժիշկը կ'ըսէ, որ մտահոգիչ ոչինչ կայ...

— Ներքէ՛, Վարանդ, թեղ վախցնելուս համար: Բան չկայ... պարզապէս... մոռցած էի ճաշել...

Ձարսճճի ժպիտ մը աչքերուն մէջ՝ Վարանդ հարցուց.

— Այս օրերուն բժիշկին հանդիպեցա՞ր...

«Տէր Աստուած, ինչպէ՞ս կռահեց»:

Անէթ աշխարհեցաւ:

— Ո՛ր... բժիշկին ինչո՞ւ հանդիպէի...

— Ոչինչ. որովհետեւ այս բժիշկը կ'ըսէ, թէ կրնայ ըլլալ որ... ի՞նչ գիտեամ...

— Երբեք է... ոչինչ հասկցած է ուրիշ...

— Այսինքն՝ պատճառը աւելի՞ մտահոգիչ է... եւ դուն գիտե՞ս:

Անէթ օդը պատուող խնդուք մը ձեռնեց.

— Եղի չեմ. այլ՝ անօթի:

Այժմ երկուքը միասին կը խնդային:

«Ա՛խ, այս բժիշկները. ե՛րբ պիտի սորվին հոգիները կարգաւ...»:

✱

Ձորս-Հինգ օր շարունակ Անէթ դարձաւ ամուսնին ուշադրութեան ժիւղ առարկան: Վարանդ կանուխ տուն կը վերադառնար եւ կինը կը տանէր ինքնաշարժով պտոյտի: Բժիշկին պատուէրը:

Օրերը կ'անցնէին շատ դժուար: Ամբողջ ուժով Անէթ կը ճնշէր այդ փակ դրան վրայ, հրելու եւ բանալու համար զայն: Ազատելու համար այս անորոշութենէն: Տեսնելու՝ իրականութիւնը: Դրական թէ թիւական: Նոյնն էր այլեւս: Կ'ուզէր միայն գիտնալ:

Թերեկին երկար ժամեր կը քնանար, երբեմն քնարեր դեղերու օգնութեամբ: Ժամանակը պէտք էր սահել, առանց որ ինք զգար: Մինչ ան՝ կաղալով կը յառաջանար: Ոճով կ'ընէր մը նման դժուար կը քաղուէր:

Երբեք եւ վախի խառնուրդով մըն

էր, որ ամէն առտու եւ երեկոյ, Անէթ կը կատարէր ստիճաններուն օրական քնննութիւնը: «Ամէն օր հազարներով մարդիկ կը մեռնին. ես ինչո՞վ տարբեր եմ անոնցմէ», կը մտածէր երբեմն, առանց սակայն կուրծքին վրայ ոչինչ դառնելու յոյսը լքելու:

— Վարանդ, — ըսաւ օր մը պտոյտի ընթացքին, — գիտեմ, որ դիւ կը սիրես, բայց որքա՞ն:

— ...

— Այսինքն... օրին մէկը, եթէ ես հեռանամ... որեւէ մէկ պատճառով... եւ դուն ստիպուիս սիրել ուրիշ կին մը, տարբեր, բոլորովին տարբեր ինձմէ... ըսէ՛, կրնա՞ս... ըսէ՛...

— ... Եթէ կ'ուզես, որ անպայման անկեղծ ըլլամ... տո՛ղ, հաւանաբար... կարծեմ թէ կեանքի օրէնքը այդ կը պահանջէ...

Անէթի վրայ անմիջական հակադէշութիւն չունեցաւ ըստածը: Ի վերջոյ, այդ կազութեան ստեղծութիւն պատճառը ինք պիտի ըլլար... իր հետաջումով՝ կամայ թէ ակամայ:

— Գիտէի, թէ անկեղծ ես եւ չես սիրեր իրականութիւնները ծածկել մեղի՝ կիներու նման՝ շատ թափանցիկ զողերով: Այրերը ընդհանրապէս աւելի յստակ են այս տեսակէտէն: Ա՛ռ, օրինակ, նոյնիսկ սիրարանութեան պարագան. այրը այդ վայրկեանները կ'ապրի լրիւ. իրեն համար այնքան ալ կարեւոր չէ կրնո՞ւ անձը. մինչ կ'ինքն ամէնէն աւելի կը մտածէ այդ վայրկեաններուն: Մանր մտահոգութիւններ կը պաշարեն անոր միտքը, անձեր կու գան խճողուիլ հոն, ոպսոնական ձեռքեր կը ճօճին իր գլխուն վերեւ... յիմար չե՞ն կիները: Իրենց կեանքին երջանկագոյն վայրկեանները կը քանդեն այս մեռւով... Ես կը կարծեմ, որ կ'նոյն համար սիրոյ արաբքէն աւելի անձն է կարեւորը...

— Կիները կը սիրեն մտածել հոն, ուր պէտք չէ մտածեն, իսկ երբ մտածել հարկ ըլլայ՝ կ'երազեն... Հիմա, մենք պտո՛յտ կ'ընենք, թէ փիլիսոփայութիւն: Սիրելի՛ս, գլուխդ մի՛ յոգնեցնես. յիշէ՛ բժիշկին խօսքերը... Քիչ ետք իջնենք եւ

պաղպաղակ մը անննջ. թերեւս սիրուն
բերանդ փակեա զանի մը վայրկեան...

Անէթ խնդաց:

— Գիտի ուզէի՞ր ձայնս քնաւ չլսել
այլեւս:

— Անկարելիութիւններու մասին
չխօսինք, — ծրծաղեցաւ Վարանդ:

Անէթ վատահ էր, որ եթէ իր մտա-
հոգութիւններուն մասին խօսած ըլլար
ամուսնին, այս անասնելի օրերը շատ
աւելի դիւրին պիտի անցնէին: Գիտէր
նաեւ, որ յոռեղոյն պարագային ստինք-
ներէն մէկը պիտի գոհէր: Ձէ՞ որ կանոն-
իւն պայած էր բժիշկին, ինչ որ վատա-
ղը կ'իջեցնէր նուազագոյնի: Այսուհան-
դերձ, պիտի ըլլար հաշմանդամ մը անոր
աչքին... Այս վերջինը մահուան զաղա-
փարին չափ կը սարսափեցնէր զինք...
Հաշմանդամ մը... ինք, որ այնքան հը-
պարտ էր իր բարեմեւ կազմով: Տէ՛ր
Աստուած...:

Այսուհանդերձ, լուսաւոր փոքր կէտ
մը կար հորիզոնին վրայ: Երկու օրէն
հարկ էր երթալ բժիշկին: Փամանակը
հասած էր: Անէթի ուրախութիւնը հա-
ւասար էր իր մահահոգութեան: Այժմ կը
մտածէր. բժիշկին քովէն ուրախ ելլէր
թէ ընկճուած, անպայման ընկերակցողի
մը պէտք պիտի ունենար: Երկու պարա-
գաներուն ալ թեթեւ տազեապ մը նախա-
տեսելի էր:

Կար երրորդ հաւանականութիւնը,
որուն մասին երբեք չէր մտածած Անէթ:
Կրնար բոյորովին պանց աննել եւ չեր-
թալ բժիշկին: Վն մոռցած ըլլալու է
հիմա. որովհետեւ մասնաւոր թուական
մը չնշուցինք: Եթէ չերթար, ինքն ալ
կը մոռնար, բժիշկն ալ ու հարցը կը
փակուէր: Քայլ... Եթէ երբեք իսկա-
պէս փոքր քարզութիւն մը կայ, նա-
խընտրելի է զայն սաղմին մէջ խնդդել: Ձէ՞
որ Անէթ ինքը միշտ այս խորհուր-
դը կու տար ուրիշներուն: Յետոյ, ինք
երբեք հանդիսւոր պիտի չվերագտնէր:
Վերջ դնելու համար այս վարանման-
րուն՝ վերցուց հոսածայնին ընկալուչը եւ
ժամադրութիւն մը առաւ:

Ո՛րք. ալ վերագարձ չկար: Անիու-
սափելին պիտի պատահէր: Երկու օր ետք

պիտի դիտնար. քառասունութ ժամ ետք,
թերեւս կարենար մտածել ծերութեան
մասին, սպիտակ մազերով պառաւ կնոջ
մը եւ թոռներու մասին... Տրամաբանա-
կան չէր, որ ինք չծերանար: Դերութիւ-
նը հաւանաբար վայելէր Վարդանին եւս:
Անէթի երեւակայութիւնը թռիչք առած
կը սուբար: «Հա՛պա եթէ...» ո՛չ, այդ
մասին առայժմ չմտածենք, այլ՝ ուշ,
չա՛տ աւելի ուշ...»

Երկու օրերը անցան տեսակ մը կի-
սարթուն վիճակի մէջ: Նախորդ օրը,
բռնազբօսիկ անտարբերութեամբ, ան
խնդրած էր ամուսնին, որ յաջորդ օրը
ինքնաշարժով իրեն ընկերանայ բժիշկին
մօտ: Վն ինչ, ռալքին քննութիւն մը,
ըսած էր անոր, անպայման մէկ ձեռքը
տանելով ձախ կուրծքին, կարծես ծած-
կելու համար զաղտնիքը: Վարանդի աչ-
քերը փայլած էին. զեղեցիկ անակնկալին
յոյսը լեցուցած էր հոգին:

— Դուն ինձմէ բան մը կը պահես,
— ըսած էր կնոյն՝ չարամճի ժպիտով
մը:

Անէթ այլայլած էր. կը նմանէր ձա-
խաւեր թնկարարին: Այսուհանդերձ, իր
ամէնէն զրաւիչ ժպիտով ուղեց մածկել
սխալը:

— Ուղեղդ գործածէ՛ քիչ մը:

Վարանդ չէր գիտեր, թէ ո՞ր ուղ-
ղութեամբ պէտք էր գործածէր ուղեղը:
Ինքնաշարժը քայլեց:

— Հոս սպասէ ինծի. չեմ ուշանար:

— Մինչ այդ՝ ես երթամ եւ սինե-
մայի երկու տոմս կտրեմ:

— Ո՛չ, ո՛չ, սպասէ՛. վերադարձիս
կ'որոշենք:

— Լաւ, սիրելիս:

Մինչ վերելակը դինք դէպի երկրորդ
յարկ կը բարձրացնէր, Անէթի սիրտը ա-
նօրինակ արագութեամբ կը տրոփէր եւ
դէմքը յանկարծ դալկացած էր: Շատ
չսպասեց ընդունելութեան սենեակին
մէջ:

— Ինչպէ՞ս կը զղաս:

— Լաւ... շատ լաւ:

Բժիշկին ձեռքը դանդաղ եւ մանրա-
մասնութեամբ քննեց Անէթի երկու շա-
քաթներու տառապանքին աղբիւրը. ա-

նոր աչքերը մերթ ընդ մերթ շեշտակի եւ հարցական կը մխուէին կնոջ նայուածքին մէջ, հաւանարար հակադրեցութիւն մը զգալու համար հոն:

— Առայժմ մտահոգիչ ոչինչ կայ: Որեւէ միջամտութեան պէտք չեմ զգար: Յամենայնդէպս, մի' մոռնար յաճախակի դնել ստինքներդ: Սովորական երեւոյթ է, կրնայ որեւէ ատեն ունէ մէկուն պատահիլ: Նախընտրելի է կանուխ Խառանհանում կատարել: Գալով քեզի, առայժմ ոչ մէկ բանի պէտք ունիս:

— Ենթահակալ եմ, տո՛քթօն:

Հազուադէպ էր, որ Անէթ ալսքան երախտալից շնորհակալութիւն յայտնէր ունէ մէկուն: Մինչեւ փողոցին դուռը հասնէլը, հիւանդանոցի բուրբ պաշտօնեաներուն շնորհակալական խօսքեր ուղղեց եւ Ժպիտներ բաշխեց շորս կողմ:

Վերածնած էր:

Դիմացի մայթին վրայ, Վարանդ՝ ինքնաշարժէն դուրս ելած, իրեն կը սպասէր: Երբ տեսաւ Անէթի ճառագայթող դէմքը, բացաւ թեւերը եւ ընդունեց ուրախութենէն հեւացող կինը:

— Վերջապէ՛ս... վերջապէ՛ս... երջանիկ եմ... երբե՛ն ի վեր, ըսէ՛, մի' պահե՛ր ինձմէ՛... որքա՛ն ատեն է կը սպասեմ, դիտե՛ս...

Անէթ վերածնած էր. ձգեց, որ առուսինը սխալ ոլորաներու մէջ տուայտի... չէ՞ որ որոշած էր ձիարէլը զայն... ձգեց, որ ան խօսի անդադար, հիւանդանոցէն մինչեւ տուն: Գարեւորը այն էր, թէ ուրախ էին երկուքն ալ. հոգ չէ թէ տարրեր պատճառներով: Ի՞նչ պէտք կար մտնելու մանրամասնութիւններու մէջ եւ քանդել ստեղծուած բարձր տրամադրութիւնը:

Անէթ կ'ուզէր խաղալ, քաշքշել զայն.

— Ասկէ երկու շաբաթ առաջ բան մը գտայ. կուհէ՛, թէ ի՞նչ:

— ...

— Բան մը, որ կորսուած էր եւ գրեթե նուեցաւ:

— Աղաժանդ մատանի՞դ:

— Ո՛չ:

— Համայնագիտարանին երկրորդ հատորը:

— Ո՛չ:

— Առաջին նշանածդ:

— Ո՛չ, չա՛ր:

— Հարկէր ոտկի՞:

— Ո՛չ, աւելի արժէքաւոր բան մը:

— Հազա՛ր:

— Ո՛չ. չգիտցար: Եւ պիտի չկուահեւ: Լաւ է, որ ցոյց տամ:

Եւ Անէթ ցոյց տուաւ ուսին խալը:

Վարանդ հիացական նայուածք մը նետեց եւ համբոյր մը զետեղեց զգիւտին վրայ: Անմիջապէս հաք, անզուսպ խընդուք մը սկսաւ ցնցել երկուքին մարմինները:

— Ե՛րբ կորսնցուցած էիր նշանաւոր այս խալդ:

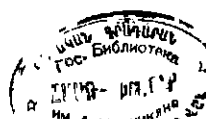
— Ամուսնութեանս օրը, — ըսաւ եւ վազեց բաղկաթոռին ետեւ, ինքզինք պաշտպանելու համար հաւանական յարձակումի մը դէմ:

— Եւ ինչո՞ւ ինծի չէիր ըսած:

— Որովհետեւ գիտէի, որ դուն չես կրնար գտնել, — պատասխանեց Անէթ եւ հեւասպառ ինկաւ քովի ճօճաթոռին:

Կ'ուզէր օրօրուի եւ օրօրի վերադրտած կեանքը: Միտմամանակ, կ'որուէր երրեք, երբեք չհետեւիլ ըմբիւրի թւադրանքին:

ՌԻԹԱ ՈՐԲԵՐԵԱՆ

digitized by A.R.A.R.®

Անտիպ նամակներու հետ յուզուող ընթացիկ գրաչութենէն անդին անցնող նամակ մըն է «Ներաշխարհ»ի աւարտած օրը զրի առնուած Տիրան Չրաքեանի այս նամակը, որ խիստ շահեկան մանրամասնութիւններ կը հաղորդէ իր յայտնագործած այդ զուխ-գործոցին մասին, կը լուսաբանէ շարք մը առաջնորդող սկզբունքներ ու կը բնորոշէ նկարագիրը հոն կիրարկուած լեզուին, տիրական գնահատանքներ կատարելով նոյն ատեն հայոց լեզուին առանձնայատկութիւններուն կապակցութեամբ:

Ներաշխարհային բաներու մէջ սուլուելու սովոր այս գրագէտին ներաշխարհին մէջ ծխացող պաշտամունքներու եւ տազնապող զրկանքներու տարեքը ուղղակի անակնկալ մը եղաւ մեզի համար, եւ չեն կրնար ւտանձին ուրախութիւն մը չապրիլ ուրիշները, երբ հայոց լեզուին բնոյթին, զսյն խորութեամբ հասկնալու ինտրայական առաջին պայմանին ու հայրենական հըրավառ սիրոյ մը մասին վկայող սա հատուածին բովանդակած խոստովանութիւններուն պէս գեղեցկութիւններու հանդիպին:

«Հիանալի է մեր հայերէնը: Բնութիւնը սիրողը պէտք է հայերէնն ալ սիրէ, վասնզի բնութիւնը բնելով մարդ աւելի հովիտներուն բնութիւնը կը հասկընայ, քան դաշտերու, լանտերու, steppeներու եւ այլն բնութիւնը: Հայերէնը հասկնալու համար (անշուշտ մանաւանդ երկրպագելի գրաբարը), պէտք է երթալ ան երկիրը, ուր Արաքստը կը տիրէ, ու Լեծ-Հայոց լեռները եւ Տօրոսը կը բարձրանան եւ որոնց նայելու երանութիւնը չեմ գիտեր ե՛րբ պիտի արուի իմ... գրաբարապաշտի հոգիիս»:

Այս ապրումներուն ու ըմբռնումներուն խորք եւ «ապուշ ռամկութեան մը աղքատ բառարանովը գոհացող» անձերուն դէմ մղուած պայքարը յայտնապէս մեծ տեղ գրաւած է Չրաքեանի սրտին ու սրած է պարտքի իր գիտակցութիւնը, ա՛յն, որ՝

«Թերեւս մեզի պիտի իյնայ բարձրացնել աշխարհաբարը գրաբարին ճոխութեան, որ արդէն մտքի ճոխութիւն կը նշանակէ, մտածելու բազմապետութիւն»:

Ինչ խօսք, որ աշխարհաբարի հաբուստ կարելիութիւնները բացայայտող ամէնէն նշանակալից մատենաներէն մէկն է Ինտրայի գործը, իսկ գրաբարի ճոխութիւնը մտքի ճոխութեան հոմանիշ յայտարարող իր տեսակէտին ճշմարտութիւնը ստուգելու համար հարկ չկայ երկար պրպտումներու: Մեծարենցէն մինչեւ Վարուժան, Օշականէն մինչեւ Վազգէն Հուշանեան, Չարենցէն մինչեւ Սեւակ, մտքի եւ պզայնութեան ճոխութիւններ յայտնաբերած բոլոր դէմքերուն գործերը վկայ են այդ մասին, բոլորն ալ դիմած են մայր ակունքին ու վերադարձած վարձատրուոյց:

Հուրջ երեք քառորդ դար առաջ գրուած Տիրան Չրաքեանի այս նամակին կարգ մը մասերը կեանքի փորձով հաստատուած ճշմարտութիւններ կը բովանդակեն եւ լի են ուղենշային լոյսերով:

Ինտրայի այս թանկարժէք նշխարը մեզի տրամադրած է Գ. Պըլտեան (Փարիզէն):

Ստամբուլ-Իստիքուտար, 16 Հոկտ. 1900, Երկշ. դիշեր

Մեր հայերէնը հիանալի է իր բա-
ռերուն համար:

Եթէ միտքերն են, որ լեզուն կը
չենեն՝ լեզուն ալ միտքերը կը չենէ:

Արուեստը՝ կենցիկ արտայայտու-
թիւն: Այլ թէ կենցիկ նմանութիւն,
մեղաշուծ:

ՏԻՐԱՆ ՉՐԱՔԵԱՆ

Սիրելի Միքայէլ,

Վերջին այն նամակդ. զոր անձանքոյք գրեր էիր, կարծելով թէ կոր-
սըւած է, ծովամոյն եղած է վերջնաբերդ, պատասխանի կարօտ գէշ բազ-
մաթիւ կէտեր. ուստի՝ անմիջապէս չպատասխանեցի անոր, մա՛նաւանդ որ
կ'ուզէի նայ զգործս աւարտել ժամ առաջ: Ըսածներդ անօգուտ քաներ չէին
անշուշտ, եւ կը խռատովանիմ, որ անոնք, ինչպէս առջի նամակներուդ մէջ
ըսածներդ՝ ազդեցութիւն ըլլին վրաս. միայն թէ՝ եթէ մերք չափազանց էին՝
անակնկալ չէին սակայն. կ'զգայի եւ կանխաւ, որ ինծի նկատմամբ շատ
տարբեր հաւատք մը չէ որ ունէիր. եւ տսիկա ինծի արշնչ տուեր էր, որ
քննէ խնդրէի իմ գործիս քննադատութիւնը, հրատարակութենէն յետոյ: Եթէ
շատ ցուրտ տպաւորութիւն չես կրեր՝ ըսեմ թէ շնորհակալ եմ, որ նամակ-
ներդ, որոնց նպատակը, ընդհանուր տրամադրութիւնը, եւ աւելորդ է ըսել՝
անկեղծութիւնը զիս յիշօրէն ուրախացուցին: Ափոք'ս, որ քովդ չեմ քնդի
հետ խօսելու համար, խօսակցութեան ընթացքին ներշնչութեանը համե-
մատ... Բայց, եթէ շատ կանուխ չէ՝ կրնամ ըսել քնդի, որ հաւանական է
որ յառաջիկայ ամբան մէջ հանդիպինք իրարու Ազեմադարիւ... ուր քանի
մը օր անցունելու եկած ըլլանք եւ եւ վերծինք...: Օ'հ, երազուած քան մըն

է աս միայն, հեռաւոր կարելիութիւններ կան միայն ասոր իրագործումին, որ կարծեմ թէ քեզի համար տեսնոյ չի պիտի ըլլայ: — Հիմա ձգենք երազները:

Գիրքս լմնացի աշօր: Օ՛հ, մեծ, մեծ ազատումը, գոր սակայն, վարժութեամբ, դեռ չեմ կրնար կոր չափել. գործին զաղափարը զիս այնքան նեղած էր, որ կարծես թէ լմնացած չեմ գայն, մինչդեռ իրապէս, ամհակառակելի կերպով լմնցաւ, աս առտու:

Ցուեցայ առաջարկդ մերժելու. քեզի ձօնել... ատկա միտէն ամացած չէր. չեմ գիտեր ինչու. առաջները անշուշտ չէր կրնար անցնիլ միտէն, բայց վերջերը... արդեօք քիչ մը անձնակա՞ն ըլլալուն համար այդ բանը: Ամէն պարագայի մէջ, մաղթէ որ լաւագոյն բաներ գրեմ, եւ անոնցմէ մէկը ձօնեմ քեզի. եւ այն ատեն յառաջաբան ալ կը գրես, ուզածիդ պէս, ուզածիս պէս: Այս առաջին գործը կը վայելէր, որ ձօնուէր դաստիարակին, թէ եւ ամբողջ դաստիարակաւ եղած ըլլալուն հանգամանքը չեմ գիտեր, թէ ինչպէս պարտք կը դնէ վրաս գրական գործ մը նուիրելու իրեն, որ գրականութեան վարպետ եղած չէ ինձի, ճշդիւ: Թերեւս, անելի ընդհանուր տեսակետով մը՝ աշխատութեան մտաւորական բան մը եղած ըլլալը կը հարկադրէ, որ իբր նախախաչքիք նուիրուի ան մարդուն, որ գարգացման նպատեց, եթէ աչ գայն վարեց կամ ծնաւ: — Միայն թէ՝ եթէ պէտք էր գայն ձօնել այնպիսի մէկուն, որ զստաջինն զիս գնահատած ըլլար, սիրելի Միքայէլս. դուն չես այդ մարդը, այլ Պերպէրեանը, որ 12-13 տարու եղած ատենս «փոքրիկ բանաստեղծ» կոչեց զիս հրապարակաւ եւ առաջին անգամ:

Ուստի՛ աշօր իսկ զրկեցի գայն Պերպէրեանին, գրիմ մէջ Ձօնը գրելէ ետքը, ինչ որ մէկ քանի բառէ բաղկացեալ բան մըն է. թէ եւ անելի երկար ձօնի մը երոստոքը գրած ըլլայի: Տո՛ք. Թորգոմեանը, որուն *Խեամի* պիտի ըլլամ, խոստացաւ գիրքս արտասահմանի մէջ հրատարակել տալ ձրի. Պերպէրեանը երբ յառաջաբանը գրէ՝ պիտի յանձնուի գիրքը տա՞քորին, մինչդեռ ես Պոլիսէն բացակայ պիտի ըլլամ, Կէլիպոլու գացած ըլլալով վերծինի հետ: Աս քաղքին վարժարանին մէջ պաշտօն մը գտնուած է ինձի (Տճ. — գաստու) եւ ամուսնանալէ գրեթէ անմիջապէս վերջը պիտի մեկնիմք հոն: Կեանքս գուարանի դարձուածքներ կ'առնէ կոր (.°), մաղթէ որ վաճառքին Ազնեսանգրիտ գալու կարող ըլլանք, Պոլիս դառնալէ առաջ: Կը յուսամ, որ հարսանիքի հրաւերս առիր. պիտի ջանամ Արտաշէսին ալ գրկել: Այիսին համար ամուսնութեան խօսք մը բերել էիր անգամ մը, չգրեցիր սակայն, թէ նշանուած է, թէ պիտի նշանուի: Արդեօք մեր գրացիներն ունիք: Խեղճ Անավատեանը մեռաւ, հէ՛. անշուշտ յուզարկաւորութեանը գացիր. եթէ հոգ ըլլայի՝ իրեն արժանաւոր դամբանական մը կը խօսէի. մէկը ըրա՞ւ ատանկ բան մը արդեօք: Համագումարս ես, այնպէս չէ՞, թէ նշանուար մարդ էր: Երբ, դեռ Ազնեսանգրիտ, Խօսք մառնէ իմացայ՝ եւ իմացուցի իրեն՝ Առաջնորդարանի սենեակը եկաւ ու տարօրինակ բաներ խօսեցաւ ինձի. չէի յուսար... աստ՛նկ նարտարութիւն. զիս կը յարգէր, եւ սակայն գիտէր, որ երիտասարդ եմ եւ խորհուրդի, խրատի պէտք ունիմ: Ինչպէ՞ս իր ծեր եւ նախկին դաստիարակի (Պերպէրեանէն անելի դաստիարակ եղած է ինձի. եւ եթէ Պերպէրեանը professeur մըն է՝ ճշմարիտ վարժապետը անշուշտ Առնաւադեանն է) խոնարհ, քիչ մը խոնարհ դիրքը իր տրամաւոր գերագնացութեանը քարձաբացուց իմ առջեւ, զիս իջեցնելով աշակերտի, պատանիի, գաւկուքեան՝ առանց աս արդար փոփոխումէն անձնասիրութեան ցաւ մը պատճառելու. ինչպէ՞ս *կրցաւ* խրատել զիս՝ զիս յարգելով ըստ առաջնոյն. ամիսս, որ մտացած եմ ինչ որ ըսաւ. բայց անցնելի կերպով հոգիս մէջն է ըսուածքին բոլոր վար-

պետութիւնն ու բաժնեկցութիւնը: Անկէ ետքը մեռաւ: Չէր կրնար լաւագոյն պատկուով մը ըլլալ իր ըրած տպաւորութեանց՝ քան սա վերջին խօսակցութիւնը: Իր *դաստիարակութիւնը* կատարելապէս աւարտեց. կամ լաւ եւս՝ իր կեանքին վերջերը՝ ցուցուց թէ աւարտած չէր բնաւ իր դաստիարակութիւնը. եւ թէ միշտ պիտի մնայի իրեն, ոսն պիտի մնայի (աւելի միշտ բառն է), քանի որ եղած էի անգամ մը: Եւ ես ինչպէս յօժարակամ յանձն առի իմ ծոր, այսինքն՝ նախկին դիրքս իր առջեւ: — Հասկալիքն ունիւցաւ. ինչպէ՞ս իր շնորհիւ գտնուեց մեծ աղեղնով մը խոնարհեցուց, ծովագրին վրայ ինչպէ՞ս կռակ մը պատմելու համար. բնութեան ի՞նչ սէր կար առ շարժումին մէջ. չէ՞ մի որ ալիքին շէշ անկումը ծնացնելով հոգեւին՝ Առնաժառանգը ան ալիքին, ծովուն երկրպագեց իրապէս: — Արդէն ինչ որ պատմէր՝ կը վիպէր, կը ներկայացնէր, ապրիլ կու տար, *կ'ապրէր*, այնպէս չէ՞. քառ մը, գոր ինծի համար կարծեմ գործածած եւ. օ՛հ, եւ ան ալիքը պատմելու համար չպիտի երկրպագէի... միտէի չպիտի անցած ըլլար... չունենալով այն աստիճան մեծ, աւագ բաներու յարգողութիւն, *merveillesité*, որքան ան մարդը ունէր, կամ գէթ իր *vision*ները ուրիշին հարկադրելու այնքան ազատութիւն, որքան ունէր վարժապետը:

Բայց ես ուրկէ ո՛ւր գացի, Միքայէլ: Եթէ ամուսնութիւնս իմանար, էթէ գիրքս տեսնէր. ի՞նչ բաներ կրնար ըսել. եւ ինչպէս կրնար ըսել սա բաները: Արտաշէսը կը ճանչնայ՝ գայն պէտք եղածին պէս: Ա՛հ, Արտաշէսը:

Քիչ մը գիրքիս վրայ խօսիմք, Միքայէլ: Ինչպէս մարդ կը խօսի տօն, անտակ, խնձր եւ սիրելի գաւալի մը վրայ: Անցեալ անգամիս մէջ տեղ մը ըսեր էի, թէ քարգմանելը դիւրին չպիտի ըլլայ, եւ տակաւ քառ փրաններէնէն անկախաբար, ամտաբանոյս: Նոր քառեր շատ կան. այնպիսի՝ քառեր, որոնք փրաններէնով (քարգմանելով) պիտի վերլուծուին, եւ նախադասութիւններուն քննաւորումը պիտի տրամադրեն: Եւ *քառադասութիւն* քառերը, որ պիտի ըլլան անոնք, խիտ ու մի քառերուն գործութիւնը կրնա՞ն ունենալ: Մեր հայերէնը հիանալի է իր քառերուն համար. անոնց հարադրութեամբ՝ իմաստներու կարգով մը նախադասութիւններու. միակտուր երեւոյթի մը մէջ յօդուածաւոր խօսք մը պարունակելու. անշուշտ, առկա ըլլալ քարգմանելու լեզուներու առաւելութիւնն է: Բայց հայերէնին ճանկանութիւնը: Քառեր կան, որոնց ճշմանութենէն աւելի՝ անոնց ճայնը կ'ըսէ, թէ ինչ է իմաստն: Այս քառերը կարելի՞ է քարգմանել: Չեմ գիտեր, թէ աս ճայնի խնդրին վրայ ինչ կը խօսիս, բայց չի կայ լեզուի մը մէջ անկէ աւելի բնական քան: Կ'ենթադրեմ, թէ լեզուն խօսող, ծնող ժողովուրդին երկրային միջավայրին սէրը գլխաւոր պատճառներէն մէկն է լեզուին՝ այդ միջավայրին, բնութեան շնորհ, տօնը, դրոշմը կրելուն: Ենթադրելու քան չի կայ. այսպէս է: Յանձնարելին շնորհը, որ կը դաշնակաւորեն գայն՝ անշուշտ նմանութիւնն են ան ելեւէջտա շրջագծներուն՝ ընդհանուր կապոյտի մը մէջ տուգուած (լեզուին ճայնական *միութիւնը* արտադրած է), որոնք գեղեցիկ ու միակերպօրէն այլապէս երկրին littoralէն կը ցայտեն: Անգղիներէնի հալքը Անգլիոյ մէջներուն պատկերն է: Եւ այլն: Անշուշտ, շատ պատճառներ կան լեզուի մը դրոշմին: Բայց լեզուն շրջապատող բնութիւնը թէ՛ կարեւոր, թէ գեղեցիկ պատճառ մըն է լեզուին նկարագրին: Հիանալի է մեր հայերէնը: Բնութիւնը սիրողը պէտք է հայերէնն ալ սիրէ, վասնզի բնութիւնը ըսելով մարդ աւելի հովիտներուն բնութիւնը կը հասկնայ, քան դաշտերուն, լեռներուն, տեղերուն, եւայլն, բնութիւնը: Հայերէնը հասկնալու համար (անշուշտ մանաւանդ երկրպագելի գրաբարը), պէտք է երթալ ան երկիրը, ուր Արաբաւոր կը տիրէ. ու Մեծ-Հայոց լեռները եւ Տօրաւը կը բարձրանան, եւ որոնց

նայելու երանութիւնը չեմ գիտեր ե՛րբ պիտի տրուի իմ... գրաբարապաշտի (ոչ գրաբարեան, *գրաբարեանէ* պակաս, եւ... աւելի քան մըն է աս քառը) հագիլս: Գիտե՞ս որքան կը ցաւիմ մեր ծախագրութիւններուն լճամբն հաւմար: Անցեալ օր գարմացայ եւ ուրախացայ տեսնելով, որ մէկ նամակիդ մէջ սա խօսքը գրած ես. «*երգօք* պիտի ընեմ *ի* փիլիսոփայութիւն»: Գաղղիներէն շողիմ համապատասխան քան մը ունեցած չի պիտի ըլլայինք եթէ *ի* մէկդի նետուէր. ինչպէս մաւռ շատեր՝ որովհետեւ պէտք էր ո՛չ թէ փրանսերէնիմ հաւմապատասխան ըլլալուն համար, անշուշտ, այլ որովհետեւ միտքը պէտք ունի անոնց: Զարգացած բազմասնուած, պահանջկատ եղած միտք մը ասոնց յարգը պիտի գիտնար եւ մեր վերջին աշխարհաբարեաններուն ինծի ծանօթ երատարակութեանց մէջ կը տեսնուի, որ լեզու կազմակերպել յաւակնելու համար քառական նրբութիւն չունին եղեր: Եթէ առիթ ունեցած ըլլային սա տեսակ խօսքեր (իմաստներ) մտածելու՝ «Ըստ... (աշխարհի, եւայլն)», «ճշտիլ» փոխուիլ, աւարտիլ՝ ի...» (ծառ, խօսք, եւայլն) «առ...» (Հիւզօ, Կայսրը, եւայլն) կամ դարձեալ «առ...» (շարութեան, կծծութեան, նախանձի, եւայլն) — քերես փորձէին գրել այսպէս: Քայց եթէ միտքներն են, որ լեզուն կը շինեն՝ լեզուն ալ միտքներ կը շինէ: Առանց *առի*, *ի*, եւայլնի՝ լեզուն մտածութեան ինչ-ինչ նրբութիւններէ պիտի զրկէր գրողները. մտածողները: Օրին մէկը, Զամիրեայէն մէկ դարձիս՝ ուշ տեսն, դիտելով ստանբուլի տնուր, հանդարտ, մտածկոտ տնուր, սա խօսքը անցաւ միտքէս. «Մտուերը կ'ելլէ, կը բարձրանայ *en pensées*». եւ տեսայ, թէ *ի* նախդիրը պէտք էր հոն...: Ան ասուն արշտեցի գործածել *ի*: Մէյ մըն ալ մամակդ տառի. «*ի* փիլիսոփայութիւն»: Ասկէ սա կ'ելլէ, որ եթէ մենէ առջի գրողները տխմարութեամբ առիթ *չգտան*, մտքի կայսրութիւնը չունեցան գործածելու աստ գեղեցիկ, ճիշդ, հարկաւոր միջոցները՝ եւ ապուշ ռամկութեան մը աղբատ բառարանով զոնացան՝ քերես մեզի պիտի իյնայ բարձրացնել աշխարհաբարը գրաբարին ճշտութեան, որ արդէն միտքի ճշտութիւն կը նշանակէ, մտածելու բազմաւորութիւն: Եւ իրօք, ամէն մարդ չի կրնար լեզու գործածել: Լեզուն ռամկացնելով՝ անխելները իջան ռամկիմ միտքին պայմաններուն: Եւ գիտե՞ս. լեզուապայքարի միջոցին ոչ ոք սա խօսքը ըսաւ: Զրուեսցաւ սա պայծառ բանը, թէ բարձր միտքով մը դոյզն քան կարելի է աւտադրել, ճախ միտքով մը՝ ազատ, ժողովրդային բան գրել, թէ գրականութիւնը ժողովրդական դաստիարակութիւն չէ. եւ թէ պէտք էր ուրեմն որ նկարիչները, երաժիշտները դադրէին մեծ, խորին քաներ արտադրելէ, եւ առաջիկաները ազատ, միամիտ գեղանկարներ, եւ վերջիները՝ պարեր միայն աշտադրէին: Ո՛չ ապաքէն կոշտ գործիքներով, նախնական գործիքներով, կատարեալ քաներ չեն շինուիր. գրաբարին այս կամ այն առաւելութիւնները մէկդի ձգելով, լեզու, չէ՞ մի որ ոնի (այսինքն՝ գաղափարներ) կերպեր, ձայներ՝ (այսինքն՝ դարձեալ մտածումներ) կը լէին կոր աշխարհաբարեանները. ամոր բաները, մեծ, հոյակերտ բարդութիւնները լեզուով միթէ ճշմարիտ ուժեր չէ՞ որ զանց կ'առնէին կոր աւանակները: Եւ ասոնց մտքիմ ու ասոնց նմանադ քան մը չըսուեցաւ այն ասուն:

Կ'ըսէի շուրմն, թէ մեր հայերէնը՝ գէթ ինծի պէս մէկուն համար, որ գրեթէ իմաստներուն չափ աւադիր է ձայնական *effet*ին, անոր համար, որ *արտայայտութիւններ* իմ կիրքս է, եւ արտայայտութեան ծառայող ամէն բան թանկագին կը թուի ինծի, շատ քան կը կարսնցնէ քարզմանով, եւ մասնաւորաբար իմ գրական հայերէնս: Օ՛հ, անշուշտ, շատ քառը ճիշդ չէ. քայց երբ կարդաս «*Ներքալիսար*»ը, պիտի ցաւիս, որ ինչ-ինչ խօսքեր, բաներ, տաղեր, կարելի չի պիտի ըլլայ հասկնել փրանսերէնով, սա *պոռալ* բառը

digitised by A.R.A.R.®

նայէ, ի՞նչ է ասոր փրանսերէնը. միթէ փրանսերէն կրնա՞յ ունենալ ասիկա. աս ցաւագին, ահեղ բառը, աս բերանաբաց ալ բառը, *պէն* եւ *աօն* մէջի յին պատճառով... Պարզապէս յիմար, խեղճ բան է տաշուած, մեղմացած լեզու ունենալ՝ մինչդեռ իմաստները վայրի են։ Ծիծաղելի՛ն այն ատեն կ'ըլլայ, երբոր անտեղի կերպով գործածուին այն ճանչող, ազաղակող, խարստացող բառերը, որոնք վարպետներու համար շինուած են, ուժեղներու համար, վարպետներէ շինուած ըլլալով, կամ գէշ ազէկ արտայայտողներէ։ Մեր աշխարհաբարեանները մէկոյի կը թողուն կացիները, կռուները, հուժկու քեռնարարները, շինութեանց ահագին գործիքները, կը վախճան, որ անոնց տակ կը մնան. եւ զմելիով, դանակով, չես գիտեր ինչ խլէզ թանկերով, թէնէ-էնէնի, ճամճի գործիքներով կը նստին իրենց տղա խաղալիքները շինելու։ Ստիպուած են լինու մահու ակնագործի, ժամագործի ան մրթին գործիքները, որոնք այնքան նուրբ են, որ չեն բռնուիր, չեն ճշմարտուիր իսկ։ *Քօհաֆ* ճի ըլլալու տեղ՝ գրագէտ եղած են ռմանք։

— Բայց ճայէ, ինչ պիտի ըսէի եւ ինչ բաներ ըսելու խենթ եմ։ Եթէ կարելի ըլլայ, եւ անպատշաճ չէ՝ դուն կրնաս թարգմանութեանդ սկիզբը *notice* մը դնել հոն՝ *«Ներաշխարհ»*ին առիթով ըսելու համար հայերէնին եւ ինտրային հայերէնին (որ յաճախ գրաբարի ոգին ունի) առանձնայատկութիւնները, որոնք թարգմանուելով կը նուազին, կը գումարուին։ Թէեւ արդէն ծանօթ ըլլայ ընդհանրապէս տարբեր (մա՛նուանդ ոգիով, կազմակերպութեամբ, եւայլն) լեզուներու փոփոխակի թարգմանութեան դժուարութիւնը։ Պատկէ տ'Օսկիլի իրաւունք ունի, երբոր չի հաւատար, թէ բան մը կարելի է թարգմանել։ Իսկ միւս կողմէ, արդար եւ միշտ ըլլալու համար՝ կը մտածենք, թէ գործի մը արժէքը պէտք է տիեզերական ըլլայ. ինչպէս են, աւելի շատ, բան գրականութեան երկերը՝ գեղարուեստի միւս ճիւղերու արտադրութիւնները (նկարչ. միւլ. եւայլն)։ մտածումը եւ զգացումը ո՛չ հայերէն են, ոչ փրանսերէն։

Քիչ մը առաջ ինտրա բառը գրեցի. գիրքին վրայ դրուած ծածկանունն է ասիկա. հանեցա՞ր. կայծակեղ մեծ հնդկիկ աստուածին թմուռն է... Գործի մ'անուն կը թույլատրէ կատարելալ ներդաշնակութեամբ՝ կազմել *agramme*։ Տեսնոյ է քեզի աս, անանկ չէ՞, թէեւ շատ մարդկային չըլլայ։ Ա՛հ, շատ ինքնա կու գայ մտածելով, որ թերեւ գրածներս (գիրքին մէջ) ազդեցութիւն պիտի ընեն բոլ վրայ՝ կարծիքդ փոխելու շարժանքներով։ Տեղեր կան, ուր վստահ եմ, թէ պիտի գտնես աս ներգործութիւնը, համագումար՝ թէ արուեստը կարծածիդ չափ օտար, անբառ չէ կեանքէն. եւ թէ կրնայ ապրուած ըլլալ արուեստը... Այսանկապէս աս արուեստ բառը ապիկարի մը հնարածն է. ապիկարի մը՝ մեծ, գեղեցիկ զգացումներ, գեղեցիկ կեանք մը ապրած ըլլալու։ Ի սկզբան պէտք է, որ արուեստ եւ կեանք բառերը կերպով մը *corrélatif* եղած ըլլան։ Արուեստը՝ կեանքի արտայայտութիւն։ Ոչ թէ կեանքի նմանութիւն, ճեւացում։ Ասոր համար կը պահանջուի զբաղէտէն բանաստեղծէն, արուեստագետէն, որ անկեղծ ըլլայ շուրջ։ Ըսածը ապրած ըլլայ։ Իր զգացումներէն բխած ըլլան իր արտադրութիւնները, եւ ոչ թէ խորհրդածութիւններէն։ Եւ արուեստը անշուշտ այնքան գեղեցիկ է, որ չափ զգացումը խորին եւ *անկեղծ*։

Կեանքի դաւանանքներն ապրումութիւնը, պատճառաբանութիւնը չգրկեցիր ինծի։ Բայց, ինծի կը թուի, թէ իրօք ազգուած է երեւակայութիւնը Զարաթուստրայէն։ Անցեալ օր հին *«Միջիւ տէ՛ս Մոհա»*ի մը մէջ կարդացի Նիցշէի վրայ ուսումնասիրութիւն մը, եւ գլխաւորաբար Զարաթուստրային վրայ՝ սա սքանչելի Շիւթէն։ Նիցշէի գործէն կտորներ դրեր

էր քաւական երկար, եւ տնտամբ տեսայ տտ տարօրինակ գործին թէ՛ մեծութիւնը, թէ սխալը: Անշուշտ, եթէ սիրելի ռուսումնասիրողիմ կարծիքները չըլլային, ես պիտի շլամայի Ջարաթուսթուայի ահագնութենէն: Յաջման տեսակէտով սխալելի է, բայց իմաստասիրաբար... խեղճ է: Հիմա երկու տեսակ բան կրնամ ըսել քեզի այս մասին: Յաջած գործիդ մասին ըսած էիր, թէ կրնայ ըլլալ, որ Նիցշէի գործին allure ունենայ: Կը վախճամ, որ ունենայ: Պէտք չէ որ ունենայ: Երկրորդ՝ եթէ ան երկին ընդհանուր գաղափարներն ալ ունի, ամոր քերութիւնն ալ ունեցած պիտի ըլլայ: Գերմանական քաներէ խորհուրտ տեսն ուժապաշտ գերմանականութեան մը մէջ չիլնաս. որքան հեռու է Ջրադաշտը՝ Ջարաթուսթուայէն. եթէ չես նմանած տտ գործին, ազէկ ալ չէ՞ սակայն, որ ամոր գաղափարներն ունեցած ըլլաւ աւելի կամ նուազ եեռուէն կամ մօտէն: Երկու պայտագաներուն ալ իմաստ մոյն կամ գրեթէ մոյն նեղութիւնը պիտի զգամ: Մա՛նաւանդ առաջինին առջեւ: Երբեմն մարդ այնքան արագօրէն կը համոզուի՝ օտարի մը գաղափարէն, որ գրեթէ իրը կը կարծէ, իրաւունքը կ'զգայ իրը իրը գործածել զայն: Բայց քերես ճիշդ եող է, *արազ համոզութիւնն է գաղափարին մեծութիւնը*, տիեզերականութիւնը, ուստի՝ արժանիքը, գաղափարին տիրոջը փառքը: Կը մաղթեմ, կատարեալապէս, որ քեզի infatuer ըրած ինչ-ինչ բաներ եթէ կան, օտար, եկամուտ, ամէնքն ալ կորսուին, իրենց տեղերը երթան: Ասոր վրայ allureին պէտք չի կայ. ոչ ալ ներշնչումներուն՝ ճիշդ ինչպէս որ արդէն կ'ըսես, թէ քու հաշտոյդ կը խորհիս, կ'զգաս:

Ե՛հ, յուսացածէս աւելի գրեցի քեզի: Յտեալութիւն: Բարեւմեք Տիկին մօրդ եւ Ալիսին...: Իր յանգիւմանդ տկնարկը՝ էլ Գառնիայի մէջ, ամբողջիկ կերպով միտքս է այնքան, որքան իմ բոլոր գոհութիւններս...:

Մէջ մըն ալ՝ ամուսնութենէ հտքը պիտի գրեմ քեզի. այսինքն՝ ամուսնութենէ առաջ չպիտի գրեմ. վերջին ամուրի մամակս է առ: Մաղթեմքնքն կը զգամ այժմէն եւ եթէ կ'ազես՝ կամխաւ շնորհակալութիւն: Կը մաղթեմ, որ կատարուին, իրագործուին մաղթեմքներդ: Երկուշաբթի ցերեկին սենեակիս մօտս բարով պիտի ըսեմ. մոռնիներու սենեակիս... որ *«Ներաշխարհ»*ը գրեցի: Ի՞նչ սենեակ է ան. ցաւերու, մտածումներու...: Պատին վրայ միտքս դրի գրել, ամենաւերջին տեղ մը, մեկնած տանես:

«Մնաս բարով, Բընամութիւն»:

Թերեւս աւելի ընկած ըլլայ գրել. «Յտեալութիւն»... Առագաստը, ուր երկուշաբթի գիշեր պիտի մտնեմ, ո՞ւր պիտի տանի զիս արդեօք, եւ ի՞նչ ես վերով...:

Համբոյրներս, ՄիֆԱՅԷԼ
Քոյդ

ՏԻՐԱՆ

Գ. Պ Ը Լ Տ Ե Ա Ն

լուսամկց

տարածութիւնը ընդլայնող կը դառնայ շրջանակ, ուր հառ-
տատի ամբողջութիւնը մարմնիս, դառնայի
հրաւանդան տիրապետող անկայուն կայսրութեան

Քաղաքներ փլյազ բլուրներու վրայ խառն շարժումին պայթումին
մէջ հողերուն մարմիններուն տրուած կտրատումին տանող քնդ շրջուն
նգումին ուժերու

կը բանան լաբիրինթոսը աչիւն փնտռող, ծակ, հայելիէն միտ-
քիւնը նախկին, ուր էինք եւ դիմակը անջատուող դիմակէն պատկերը
պատկերին տակ

ալլափռիւ ճերմակ սեւի վրայ քերող տարբերութիւնը մեր անուծելի
եւ եթէ կենաց սահմանին փռակնուսներու հաստատ տրամաբանութեան,
վիզիդ շուրջ

շրջանակը կը դառնայ, կը կտրտուի դէմքս կտրտուող գիծերու
սկիզբին թիւերու իմաստի սկիզբին եզած երես միայն ծածկուող հետք
անյիշելի, կը դառն-

ամ մուշիւն, մղուած երեւոյթէն՝ ճերմակին, խօսքին միջեւ աւ քային,
ուր կը պատռուիմ կը լռեմ կը փայլիմ տեւող անսահմանելի արարք

առանց դէմքի եւ ծալք, ուրկէ կը վերադառնամ կը բերեն գիտ
շրջանակին, ուր կ'ուզեն որ ըլլամ
ներկայ ինչպէս արեւումը խօսքին

Գ. Պ Ը Լ Տ Ե Ա Ն

Յ. ՕՇԱԿԱՆ

ՄԱԹԻԿ ՄԵԼԻՔԻԱՆԵԱՆ

(Վ Ե Պ)

Տրիբունը կ'աշխատէր ապացուցանել, որ մարդոց սրբազնագոյն իրաւունքը ազատութիւնն էր, թէ ճիշդ չէր գլուխ ծռել ազաներուն, որոնք բռնապետութեան դաշնակիցներն էին, թէ սկզբը ժողովուրդը շտեմարանն էր գերագոյն զօրութեան, որ պիտի ապաւէ՛ր բոլոր բռնութիւնները...

Ձիւ կրնար հաւատալ ականջներուս: Այս շուարումը պէտք է անդրադարձած ըլլար երեսիս, քանի որ գիւղացիներէն մէկը, թեւէս քաշելով, կամաց ու վախկոտ, հարցուց.

— Վարժըպի՛տ, ի՛նչ կ'ասի...:

Յայտնի էր, որ մարդերը ոչինչ կը հասկնային խօսուածէն: Բացի մուխ-թարէն, որ իր անունը թուղթի մը ներքեւ դնելու չափ կը ճանչնար հայերէնը, ու տղայէն, որուն հետ Պրուսա երկու տարուան, ազգային վարժարան մեր ուսանողութեան, սորիւմէն էինք ինքնաշարժը, ոչ ոք կար այդ գեղին մէջ հայերէն հասկցող. հակառակ անոր, որ իրենց լեզուն թուրքերէնը չէր: Պրուսայի վարժարանին մէջ մեզի համար նոր բառ՝ այդ ինքնաշարժը, քանի որ մեր տէյպատուներ գոյութիւն չունէր նման դաս մը: Մենք ունէինք մեր նախնեաց պատուական լեզուն, զրաբարը, իր ահաւոր քերականութեամբը, զոր սորված ըլլալ յաւակնելու համար, ըստ մեր քերթող վարժապետին վկայութեան, ութ անգամ առնուազն ծայրէ ի ծայր ցոց խմած ըլլալ անհրաժեշտութիւն մըն էր: Մենք Դպրութիւնը (Մ. Գարագաշ), անկէ յետոյ Տարերբը (Բագ-բատունի) մեր տուններուն ծակոճուկներուն չափ կը ճանչնայինք ու երբեմն ալ վարժապետին բացակայութեանը դադտուկ նայուածք կը պտըտցնէինք Ձարգացնողին (Բագբատունի) վրայ ու կը լռէինք, որ լրումն էր իմաստութեան: Գեղի վարժապետն սա դասերը Պրուսա լեզան անշուշտ զանգնէր: Բայց կը յիշեմ, թէ մեր փառասիրութիւնը փոխադրուած էր ուրիշ լեզուներու: Երիտասարդ մը, որ կարճ դիպ մը ու երկու մանուկ պարունակելու բաւ փոքր մը ունէր ու կ'արգարացնէր իր մականունը, Ձօրպանեամ, Կուրախկեանի իր աշակերտութիւնը կ'արժեւորէր վարպետին պէս քերթուածներ գրելով դահակութեան տարեգարմներու հանդէսներուն կարգացումը, հաւանութեանը արժանանալով կուսակալին, իւլիմաներուն, արարերէնի փաթթոցաւոր դասախօսներուն, իրենց շատ խրթին լեզուն ու ճոխ յանգերուն համար: Կը կրկնուէր դրարարին բախտը, այսպէսով թուրքերէնին վրայ: Ու կը յիշեմ դարձեալ, որ դաս առինք Ֆրանսերէն, Դաւիթ Փելթոնֆեան անուն իմաստուն տնօրէնէ մը, ա'յնքան իմաստուն, որ խելքը չսեղմուելով դանկին տակ, ծածկած էր սովորը մէկ կէտէն ու ցցունք կապած հաւկիթի ձեւով, նստելով ճիշդ դադաթին. բուն ուղեղը՝ հարկաւ, ուր պէտք է դիպուած ու մամուլի տրուած ըլլալու էին օտար լեզուն բոլոր բառերը եւ օրէնքները: Ու 1900ի վարժա-

բանի մը համար ընթացիկ բոլոր ութիւնները, մինչեւ իսկ Աղգտնադէ նշառնաւոր Գրագիտութիւնին առաջին հատորը, Ոճը, մեր գեղի մեծ կարգերուն ճարտասանութիւնը փոխարինող՝ ինչպէս կը հաւատալէր զայն աւանդող բազմահոյակ բանաստեղծը, հեղինակ՝ Վարդ եւ Մուշեղ անունով բանաստեղծութեանց^(*) հատորի մը, չհաւնող դատադիրքին օրինակները, այս ու այն ոճէն ու վաւերականները կը մատուցանէր մեր հիացումին՝ հասկնալի է՝ իր քերթումներէն։ Ո՞վ իմ պատանութիւնը։ Ո՞ր երեսէն ինդացիր, որ խընդայր միտքին ճամբաներուն։ Բայց եղար դուն ուրիշներուն մօտ։— Թուրքեր, որոնց ամբողջ ապականութիւնը անկարող մնաց քու սրբութիւնը պղծածէն։ Ո՞ր երեսէն ինդացիր, որպէսզի քեզի յաջորդ իմ երիտասարդութիւնը սա աշխարհին ունենար ո՛չ թէ մեզի չղրուած քաժինը բարեքին, զէթ շաւրիքը չըլլար ստիպուած ապրումի փոխակերպելու։ Որպէսզի քեզ տարտուղ սա հասունութիւնը ըլլար նուազ դարձանք, բոնի թիմուած իմ աստմներուն, հացի տեղ նախաւորէ, արեւին տեղ թուրք ու շողիք ու ժանաւանդ ծովը սուտին։ Հիմա, երբ կը գրուին սա տողերը, գիւղացիներն աղան, Փարիզ, Հաւանաբար շոր հացին պատար ճարելու համար ստիպուած է իր կործանած հասակը քիչիկ մըն ալ փոքրել։ Իր անկողինը բաժնող կէս խելագար, լման խուլ հիւանդն ալ դարձանել ու յիշել երիտասարդը, որ երկու թիւ սեղանի մը առջեւ, առանց մախանքի ու առանց ցաւի, թուղթին կը թափէ հին ու հակառակ այդ ամէնուն սոկի, օգոստոսփառ մեր պատանութեան սա վկայութիւնը։ Եւրոպայի փարիզեան մանսարդին եղբււրներով զինով առուունքը Արեւելքի այդ քաղաքին, ու կը տեսնէ իր նիւար, անօթի, բայց զկած ու կրակն ընկերը, առանց նախաճաշի, հացի տեղ մէջքին դաշոյն, որ զինքը կ'առնէ տունէն ու թրքաբնակ փողոցներէն, անոր փարթամ մարմինը կ'առաջնորդէր փեթոնի տակ դասերուն։ Մի ըսէք, թէ ինչո՞ւ կը գրուին այս բաները։ Խորհեցէք, որ ձեզմէ առաջ մենք կանք այդ տողերուն թախիծն ու խոտով ապրելու։ Ու գրելը ծիծաղելի նարդիսականութիւն մը չէ, երբ անծի մը վրայէն չըջաններ կը փրկէ կորուստէ։

— Վարժեպետ, ի՞նչ կ'ասի...

Կը կրկնեն գեղացիները, քիթներուն ծակերը լայն-լայն բանալով։ Դուրսը հով է ելած ու կաշեքուն կողմէն մղեղը ամպ-ամպ կը դառնայ՝ փոշի միայն դարձած փողոցներուն աչիքներէն։

Օ՞ր, գեղացին այդ թշուառ գեղին։ Հիմա, այսքան հեռունէն կը տեսնեմ ու կը հասկնամ, թէ որքա՞ն իրաւ, խորունկ, զատ մարդեր էին տեսնք։ Նիկիոյ չըջանի միւս գեղացիներուն մօտ խաղողը, պտուղը, մէթը, հաշը իւր-իւր բարեք մասամբ կը մեղմէին գերութիւնը, թուրքին ահը։ Այս գեղացին տարբեր էր անոնցմէ ամէն երեսի վրայ։ Ընթացիկ ճամբաներէ անոր հեռու ինչպէս կըրպով մը նպաստեր էր անոր այդ ինքնամոգիման, զանոնք մեկուսացնելով խճուղիէն, որ բարքերու ապականման կոյուղին դարձաւ կէս ասորի պակաս միջոցի մէջ աւերելով ինչ որ քսան տարու հալածանքը անգոր էր մնացորդ չլուծու հանելու։ Քարքարուտ — անունն ալ կը կրկնէր նկարագրերը այդ յօրինումին, մարմարեղէն, որ անոր կռնակը չիւնող ամբողջ բլուրները կ'ընծայէր ազնիւ մարմարի բացօթեայ, անսպաս հանք մը — իրենց բնակա-

(*) Ինքնի կու գայ, թէ բանաստեղծութեան ճամբար իմ անկարող տարափառ գլխով է ծնունդ առած ընդունիլ ու մարդերէն։ Գեղի վարժապետը տապալմաբարս վրայ ստանաւոր գրելով շահած էր իր վարկը։ Քաղաքինը՝ սպասած հասարակ մը ունէր։ Արմաշ՝ քերթապետներ էին իմ ուսուցիչները։ Պարզ՝ թէ ինչու քերթապետ չեմ եղած։

վայրին հարազատ գաւառներ, ըսի՝ թէ՛ կը զատուէին շրջանին միւս հայ գե-
ղացիներէն իրենց մոյնքին խիստ, ցանոտ, յարգարար զորչութեամբ մը,
գնդերի շորութեամբ մը, պրկութեամբ մը, որոնք անգուշ աշխատանքին ար-
տաքին գրաւականներ կը կազմեն: Մալարիային հետ դարաւոր փորձուիլ մը
անշուշտ մորթերը կ'ընէր գէպի մազադաթ, գէպի մելան՝ որոշ երանգով:
Բայց անգամ մը անցնելէ ետք հողին քննութիւնը, կը գտնէին շորութեան
փառքը: «Ջիղ ու քսկոր» բացատրութիւնը իմաստ մը ունէր անոնց այրերուն
համար: Մեծ ըմբիշներ տուած է այդ գեղը Պրուսայի տարեկան մրցանքնե-
րուն մէջ տաալնութեան արժանացող: Բացառաբար հողագործ, ինչպէ՞ս սկը-
սած են հաւանաբար ըլլալով միւս գիւղերը, երբ ԺԷ-րդ դարուն Հայաստա-
նէն փախած հաստատուեցան յիճին հարաւն ու հիւսիսը ու քիչ մը տակն ան-
գին, լեռնանիստ ծմակներու խորը, աշխարհէն ժողցուելու յայտ ու հասկը-
նալի մաադրութեամբ մը: Բայց մինչ միւս գիւղերը քալած են ժամանակին
հետ, արտերը վերածելով պարտէզի, այգիի, ձիթենիի, մարմարեայ գիւղը
յամուած է իր աւանդութեանց մնալ փաթթուած ու թիզ մը արտ — այս
բառը անոնց բերնէն կը զգայի, որ պատկառում ծանրութեամբ մը կ'ըլլէր,
կրօնական երանգով գրեթէ — չէ՛ գոհած անիկա թթիւներէն, որ արդիւնում ծառն
է ու նոյի տունկին, որ գինովները կը ծնի, որոնք՝ հացի բոյսեր չեն, ինչ-
պէս կը վճռէին Երեւը, երբ կը դատէին իրենց բերքը: Իմ հոն աշխատած
ստան, գեղացին անհող էր գրեթէ, վասնզի դաշտի ճահիճը վրայէ վրայ եօթը
տարի է ահա կ'աւանդուէր կը պահէր արտերը, քիչ մը առատ անձրեւներէն
աճած՝ տարածուելով գէպի մշակելի, մշակուած հողերը, ամէնէն արդասա-
բեր մասը գիւղին անդատաններուն: Այն տարին, տէրտէրին ու Երեւը ուն հա-
ւատորէրով վախճանն էր ուղի եօթը տարիներուն, քանի որ Մնեղոց գերբէին
պատմութիւնը զուր տեղը չէր, որ ստեղծած էր փաբաւուններու երազներ: Գե-
ղին տարեկարութիւնն ալ — բերանացի անշուշտ, քանի որ գիւղը անծանօթ ի-
րողութիւն մըն էր ներքին կեանքի գէպքերուն շուրջ — հաւատարիմ էր արդ
անկեղտութեան: Ճահիճը, այդ աշնան կը թուէր սմբած, արտերուն տեղ չեղ
եղէնդուտ մը փայլեցնելով: Կը հասկնաք խոնաւութիւնը, զարհուոտութիւ-
նը, օձերը, մալարիային բերաթոփ մարմինը, ըսել կ'ուզեմ պարարտ մօեղ-
ներու ամպերը, տղրուկները, ապուէնն ու գայլը, թռչունները, որոնք անոր
եղէններուն հանգոյցին մէջ բոյն կը զարնեն... Ըլլային տպաւորիչ, դրաւիչ
ծառերներուն համար, որոնք անպայման կ'ազդուէին մուսլայայի անծանօթէն:
Բայց այդ զգայութիւնները անպէտ բաներ էին գիւղացիին համար, որ իրեն
թշնամի կը վարուէր ճահիճին հետ, անիծելով, հայհոյելով: Միւս կողմէն,
ըսի անգամ մը, մէկ տարի ցանք մը բաւ էր այդ եօթը տարուան գրկանքը
լայնորէն դիմաւորելու: Նման տարի մը եւ չտեսայ այդ արտերուն համար:
Բայց գեղացիներուն վկայութիւնը քնարական գեղեցկութեան կը բարձրա-
նար, գովելու մէջ առատութիւնը, պէրէլէքը: Մանկաղը կը հալէր ու հաս-
կը կը դիմանար: Առատութիւնը գեղացին կ'ընէ զուարթ, հաճոյապաշտ: Բայց
կեանքին բարեկենդաններն են այդ բացառիկ շրջանները: Ճահիճին չարիքը
միայն հողով չէր, որ կ'իշխէր հոն, այլեւ հովով, որ ո՛չ միայն թանձր ու
զորչ փտութեան միազման վեր, գիւղ կը փոխադրէր, այլեւ կարծես կը վարէր
բանակները մօեղներուն, առտուն, արշուլոյսէն առաջ, ու իրիկունը՝ վերջա-
լոյսէն ետք, խուժող սպառնազին, շունչէղ մտնելով բերանդ ու պղպեղի քա-
ծի պէս այրելով-եփելով մարմինիդ բաց մասերը: Բնական չարիքէն շատ ա-
ւելի անողոք, որովհետեւ աւելի խելացի, կար պետական չարիքը: Քրիս-
տոնեայէն դրաւուած երկիրներու իսլամ ժողովուրդը թուրքիա փոխադրելու
Երազիւր քանի մը նպատակներ կը հետապնդէր նոյն տեսն: Ասոնցմէ մէկը՝

Հայերու հողերուն վրայ զետեղելն էր իսլամ զաղթականներ: Առանց մէկուն հարցնելու, կառավարութիւնը առտու մը տնկած կ'ըլլար գեղի մը հողերուն վրայ, երբեմն ռազմագիտական կէտերու, երբեմն զեղը կատելու գիտումներով: Յիսնեակ մը վրան, առժամեայ մը, որ քանի մը ամիս վերջ կը փոխւէր խորով ու թրիքով ու ողորկի ճիւղերով հիւզակի մը: Բոքոտ այծերը կը ճլտորէին: Էշուկը կ'ըլլար գոմշուկ: Գեղը ծրագրող յատակագիծին կեդրոնը՝ աղբիւրը, դարաւոր օտին կամ ջաղացք մը կը դառնար ազոթանոցի: Ու տարի մը ետք՝ երէկ հայուն պատկանող այդ հողամասին վրայ կը տեղաւորուէր զաղթական գիւղակը: Փամանակը պիտի ասնի կամաց-կամաց այդ գիւղակին սահմանները աւելի ներս, ղէպի հայերուն հողերը: 1890ին հոգային հարցը զրաւանութիւն մը արժելու շափ մելան է սպասած առաջնորդարաններու, պատրիարքարանի կողմէ կառավարութեան մօտ կատարուած դիմումներով: Արդիւնքը այն եղաւ, որ 1900ին թուրքերը սպառնացին Հին գեղերը ոչնչացնել, եթէ երբեք այդ գլուխ ցաւցնող դիմումները վերջ մը չպտէնէին, միւս կողմէն՝ քաջայեռ կեցուն զաղթականներուն: Ու ստեղծուած էր սա տեսակ կացութիւն: — Գրեթէ ամէն շաբթու կը պատահէին սա դրուագները, առտու կանուխ իր արար հերկելու իջնող հողագործը կը դառնար ետ, տուն, առանց եղի, արօրի, գլուխն ու ձեռքը թաշկինակով մը փաթթուած, գտնելով իր պատկանական արար վարուած թուրքի մը կողմէ: Շարժուն ինչ-քերու վրայ կողոպուտ ու աւար ըմբռնելի են այդ կողմերուն: Բայց դիւրին չէ հատուիլ օր ցերեկով, աշխարհ մը աչքերու տուէլ, արտի մը, տունի մը զանգարելով ու, բռնապետութեան անին իսկ գնով, լեւել հողը, ուր սանկ քիչէն քիչ երեսուն տարի մատներդ խաղցեր են կանանչով ու ոսկիով, ինկեր է զրաւնքը, նետեր եւ յոյս ու երազ, մանաւանդ զրեր եւ քու զակըններուդ, սոսախող ապահովութեան մուրհակը, քեզ մարդոց երեսին փոշայ մը չընող ամէնէն անասուն մկայութիւնը, քու արտիդ խորհուրդը: Տեսարանը թառեալական է, որքան եղբական: Խօսք, ընդդիմութեան փորձ: Արդարութեան զգացումներու կոշ: Միւսյիւմանը ծանր գլուխ ու սակաւախօս, այդ առտու ծանրականջ ալ կ'ըլլար: Ու ահա դաշտին պահապանները, ալպանացի, հայ գիւղին դրամով վարձուած: Կը բուսնէին, առանց ձայնի կը զարնէին գլխուդ մառդէրին բուռովը, կը դրուէին եզներդ, որոնք օտար հողին վրայ բռնուած եղները, կը գանձէր տուգանքը ու կ'երթար իր հիւզակը, հայհոյելով կեալութիւն չհասկցող խելքին: Այսպէս սկսած ստ ողբերգութեան լրուած մը կ'ըլլուին էր արտին: Ու կրկնեցէք այս իրողութիւնը ամէն օր, գեղին ամէն սահմաններուն վրայ: Ու հետեւեցէք զեղացիին, որ պարտաւոր է քողոքել, պաշտօնապէս, զազալի գայմագամին, որպէսզի քննիչ յանձնախումբ մը տեղւոյն վրայ քննութիւն մը կատարէ: Դատաւոր, երկրաչափ, քարտուղար, ոստիկան անուններու տակ ճշմարիտ պաւականի մը այս քննիչ յանձնախումբը, որ իր տեղեկագիրը կը մատուցանէ՝ հաստատելով խեղճ զաղթականին արդար իրաւունքը, պատառ մը հողի տէր դառնալու, քանի որ վարուած հողին պատմական սեփականատէրը անդին ունի տնոր նման տառնով, քառնով ուրիշ արտեր: Այս տեղեկագիրը — աչքովս եմ կարդացեր — կ'արտօնէր բռնապարտողը վարել հողը, կը դատապարտէր Հին սեփականատէրը քննութեան ծախքերու վճարման, որ կը նստէր եղներէն մէկուն հայելուն: Հողին ճամբա՞ն: Ու ասիկա ուսպէս տարիով: Զանց կ'ընեմ ոճիւրները, սպանու-

թիւները: Ու կու գամ պատասխանելու ձեր շրթներուն վրայ ուրուացող հարցումին — ինչպէ՞ս կ'ապրէին այդ գեղացիները: Ապրո՞ւստը, պարզ ու վսեմ: Բայց ատկա բառ մըն է, որ իմաստէ դուրկ է եղած մեր ժողովուրդին մէկ կարեւոր մասին: Սա տնտեսական պայմանները լայն տարրերակներով, բայց հանգունախորճ՝ իշխեր են մեր հայրենիքին բոլոր գեղերուն վրայ: Հայր-կական Հարցին գոյութենէն ալ առաջ: Կէս-փութիթիքը գերմաններէն առաջ թուրքերունը գարձաւ ԺԹ-ը: Գարու կէսէն առկին: Կը սեղմեմ դիտողու-թեան ծիրը ու կը մասնաւորեմ այս գիւղակին վրայ: Խօսեցայ մալարիայէն: Հետզհետէ ուսող հարկերը, անպատու հաս պահուն թիւները, հացին թնփով, խաւած խոտով փոխանակուիլը բաւական, որպէսզի պատանինները, կենալու տեղ իրենց հօրը կուշտին, գլուխին առած քաշուէին շրջականները, իրենց բազուկները ծախին հացի սիրոյն, ընդունուէին այլերէ սակաւցած թուրք հին գիւղերու մէջ գուրսի դարձերու սպասին, կամաց-կամաց քաշէին դէպի ներսը, տունին սահմաններէն ու ինչային այս ու այն այրիին անկողինը, հա-ւաքին գնովը...: Մնացողները կը սպասէին տէրտէրին դուշակութեան ի-րազորման, ճահիճին քաշուելուն: Ու մինչեւ այդ, անոնք մշակելու պար-տաւորուած էին իրենց արօտները, ատենին շատ ընդարձակ, այդ օրերուն՝ ա՛լ անպէտ, նախիրին փճացումովը: Արօտավայրը միշտ գէշ, զառանգած արտ մըն է ու արդիւնքն ալ քնութեան համեմատական: Զուրին պակասը, բայց մահաւանդ ունելորդ փառքը հաւասարապէս վնասաբեր իրողութիւններ են: Թուրքերու կողմէ որդեգրուած զաղթային սա քաղաքականութիւնը (համի-տի ու ճիմի մամէնէն յատկանշական եղելութիւնը: Այդ քաղաքականութիւնը բոլոր թուրքերուն սիրտին խօսող դրական արարք մըն էր: Անոր աշխատան-քին համար նոր տուրքեր, նոր ծրագիրներ հաստատուեցան ու կրօնական խանդէն տարբեր ազգային դիտակցութեան անդրանիկ զգայութիւններն ալ այդ ճամբով մատուցուեցան ամբոխներուն՝ արդէն մշակելի հողերու պա-րունակէն շահագրգռեց նեղցուած այդ գեղին տուաւ վերջին հարուածը, ար-գիւրջով անոր ընդլայնուիլ գէպի լեւ, անտառ, ուր հողը, դարերով անմշակ, չէ յոգնած տակաւին ու առաջին քանի մը տասնամեակներուն կը վարձատրէ աշխատանքը: Գրաւեց այդ արտին պետութեան պատկանող ամառներն ու տրամադրեց իսլամ գաղթականներուն: Մինչեւ տաքագրութիւն (1916) այդ թշուառ մարդերը ստիպուած եղան վճարել դրաւուած այդ հողերուն կալ-ւածատուրքը, յաճախ գնովը իշուկին:

Քանի մը խօսք՝ հոգեկան ալ տաղնապներէն. վառնդի դուք թերեւս չէք դիտեր, որ հողը տպրում է, հողի, արամա, երբեմն կնոջ ու զաւկի լափ թանկ, գեղացիին զգացական դրութեան խորը: Այս պարագան է, որ թերեւս կը լուծէ կարգ մը անբացատրելի իրողութիւններ: Հոգեվարքի մահճէն ե-լած են մարդեր, որ ձգած գիրենք շրջապատողները, ճարած անկարելի ու-ժը իրենց կործանած մարմիններուն ով դիտէ ա՛ր ալքերէն, իջած են վար, դէպի տա կամ ան արտը — բոլորն ալ անուն, պատմութիւն, հողի, նկա-րադիր ունին այդ հողի կտորները, հարիւրաւոր տարիներու արդանդէն ին-կած ու գեղացիին լաւ կամ վատ օրերուն, տրամադրութեանց բարեխառնու-թեամբը գունաւոր — ու նստած քարի մը, թումրի մը, ահօսի մը վրայ, նա-յած են անյաղ, կարօտահէղ աշուրներով իրենց սիրելիին — ամբողջ բանաս-տեղծութիւն մը կայ այդ վերստերուն մէջ, որոնք տպրումներու արձագանքը կ'երկարեն — ու ինչած, սիրտէն նետահար: Հողին առջն է ասիկա: Հօգինն Իաշնիլը: Որոնք գեղացիին համար հոգեկան ստուգութիւններ են: Ուրիշներ, հիւանդ, գիւղերներու կէսերուն, գտնուած են իրենցմէ կորցուած պարտէզ-ներու մէջ, անգիտակից իրենց բրածին, բայց չողելով ծառերը, զարդաբե-

լույս թուփերը, լալով, միշտ անձայն ու նուազած մինչև լույս Այսպէս է, որ դրուեցաւ ապրիլ մեղմէ ոմանց: Ըսի՛ր թէ խոշոր ծառաստան մըն էր այդ գեղին անմիջական շրջապատը: Ապառաժներով սապատուող ելեւէջներուն միջև, անժրեւներուն մաշումը դեղացին դիտցած էր լաւագործել, երեսան բերելով փոքր ածուներ, ափերով կրուած հողերու միջոցով: Ասոնք էին, որ կ'ընդունէին ընդհանրապէս հունտերը, այնքան անհրաժեշտ տոյց, կենդանիներու անունովն: Խիստ տազնապի տարիներ իրողութիւն էր, որ անոնց կիները ցրուած էին դաշտերը, ամայնները խոտ քաղելու, արմատ քակելու եւ խաշելու համար, պիտանիին հետ վնասակարն ալ ու մեռած են ունեցուող, բացառք, ունայով: Ու ասիկա այն տունն, երբ քիչ անդին, իրմէ բռնադրուած հողերուն վրայ թշնամիին ցորենը հասակ կը թաղէր ու դարին, անկարող իր բոքը կրելու, հասակը առած կը պառկէր արտին երեսին, փակելով հնձող բազուկներու պակասէն...: Ո՛վ վէպը արեւմտահայ դրականութեան: Դուն չես նմանիր ուրիշ ժողովուրդներու մօտ քու անունը կրող գրական սեռին, ուր արուեստագէտը թուղթին յանձնելու իր ցաւերը իր շուրջը կը դանձ հաս-հաս, իր ներքը լատ-լատ, ասնկ սեռային ակօսներէ ծրող կամ հոն հանող: Դուն վէպն ես այն ժողովուրդին, որ զգաց ինչ որ ուրիշներուն դրուած է զգալ, զգայարուններու ճամբաներէն, բայց տպւորեցաւ մնայուն մահուան, տիրական գրկանքին, ամէն րոպէ իր հոգիին վրայ առկա սարսափին հիւրաններուն մէջ ու արեւը, ցորենը, գինին, ձէթը, մարգերու միւր դիակներու վերածած ծամեց ու ծամեց, երբ իր քրտինքին գնովը իր այլազգ դրացիները այդ ամէնը կը փոխակերպէին հաշտ, հեշտ, քաղցր գինովութեան...: Ո՛վ մեր վէպը: Դուն նման ես քիչ մը մեր հին գրականութեան միակ բարգաւաճ սեռին.— մեր պատմագրութեան, որ իր հազարաւոր էջերուն մէջ գրած է սա արեւին քերթուածը, սա դերութեան տախտակները, սա անհուն ու անսպառ ողբերգութիւնը, ինչպէս իմ ցեղին իմաստի, երազի, երկինքի բոլոր տուրքերը: Ահա թէ ինչու սա հասարակները (սօցիալիզմը) այնքան քիչ կը թուին, երբ կը բողբուան զանոնք իմ ներսս մթերուած ապրումներուն, մտածումներուն ահաւոր լեռներուն: Ո՛րչէր զառն յաճախեք է իմ միտքին այն, որ մեր կեանքը եղաւ դարերով, թուրքին ճոկանին տակ: Ու գո՛ւք չէ՛ք գիտեր, թէ հարիւրաւոր հատոր բաւ չեն զար միակ գեղի մը տարումները այդ գերութեան դժոխքէն սեւեռելու: Ու միւսողը որսում զաւակն է իր ժողովուրդին...: Սօցիալիզմը հազարաւոր էջերը չունի իսկ չեն իմ պատանութեան քանի մը տարիները դարնող զգացումներուն: Ու առիկա առանց տարրական իսկ չափազանցութեան, խարդախման: Այդ է պատճառը, որ դրուագումը ուռի ինքնաբերաբար... Զարդը խնայուեցաւ այդ գեղին ոչ անշուշտ անոր համար, որ հրաշքը միջամտեց, այլ անոր համար, որ թուրք գեղերուն ու գաղային ամէնէն աղքեցիկ, արեւնկղակ բռնապետը, Քէլ-Էտմէմը, որ պէյ էր այդ օրերուն (աւելի յետոյ գէպի փաշայութիւն տուգտաւ պարզած, բայց կէս ճամբուն խողխողում իր տղուն դանակէն: Տեսնել ծարիր մէկ տարւում «Սիւլէյման Էփենտի» վէպը), որ ներկայացուցիչն էր Աստուծոյ Շուքին (Համիտ) ու... պապենական բարեկամութեամբ կապուած էր գիւղապետին ընտանիքին, իր աղքատութեան օրերուն վայելած անոր պաշտպանութիւնը. ու այդ բարիքը երգում բրած ո՛չ միայն շմոռալ, այլեւ մահաբէ տարուէ տարի...: Փամանակները անցեր էին: Քէլ-Էտմէմը օր մը մեծահասարակ, ազարակներու տէր, արեւնկղակ բռնաւոր: Անկախ մնաց հաւատարիմ իր սկիւր օրերու երգումին ու օրերու կազմակերպութեանց ծրագիրները այդ գեղին վրայէն չըջել յաջողուց, երկրորդաբար, հակառակելու համար կառավարական շրջանակներուն — ջուրը պաշտօնէութեան եւ հաստ-

նու ճանճներուն — անյաղուրդ որկորներ, որ տասր տարին անգամ մը լիա-
յադ կ'ըլլան... կողոպտումով: Ով որ պիտի գրէ ԺԹ-իդ դարու թուրքերու
պատմութիւնը, պարտաւոր է նկատի առնել առ տարրական ու արտում
ճշմարտութիւնը — շատ քիչ քաջատու թեմաք պաշտօնէութիւնը թուրքերուն
համար վարչական կշռանակ մը չէ, այլ վաշկատուն բնազդներուն վերադար-
ձի առիթ մը: Այդ է պատճառը, հարստահարութիւնը անոնց համար քարք է,
որմէ չեն նեղուիր: Էտնէ՞մ պէյը ընդդիմացի էր քեաթիպ, միւսթանթիք,
ժանտարմա եւ Պոլսոյ հարիւրապետ էֆէնտիներուն, պէյէրուն կազմակերպիլ
ուզած քարգին: Չարագործը, վաւերական ու կատարելատիպը, բնազդական ար-
համարհանք ունի, կիտակիրթ, անվաւեր, համարկ տիպարներուն հանդէպ: Այդ
խմբակին մէջ յիսնապետի մը կնիկը, փախած էրկանը քովէն՝ կ'ապրէր պէյին
ապարակը ու հակառակելու համար իր էրկանը, մշած էր Էտնէ՞մ պէյը ընդ-
դիմադիրի դերին: Այդ խմբակին մէջ դադային դանձապետը, որ իւրացու-
ցած քանի մը հարիւր ոսկիին համար ուզած էր հրաշխաւորուիլ գիւղապետէն
ու մերժուելուն վրայ, պաշտօնանկ՝ տմբաստանած էր զայն իրբեւ յեղափոխա-
կաններու դրամ հանդանակող, անշուշտ առանց փաստի: Գիւղապետին քա-
րեկամ պէյը դարձեալ կարկեր էր այդ անզգամը, անոր կնիկը գլխէ հանե-
լով: Ու այդ խմբակին մէջ անխուսափելի քանի մը մեծ մտավաճառներ, որոնք
կենդանի մորթելու արհեստը շատ բնական կերպով մը կը փոխանակէին մարդ
մորթելու սրբազնասուրբ պարտականութեան հետ: Իրաւ է, որ քարդը ադ-
պային ճարտարարուեստն է թուրքերուն: Բայց ամէն արհեստի համար ան-
հրաժեշտ է նախակարապետը, որ կը գոյանայ վերը համառօտակի աշէք ան-
ցած տիպարներէն: Կառավարութեան պաշտօնական կազմը, հեռուէն հովու-
նաւոր, կը միջամտէր պաշտօնապէս այն տանն միայն, երբ ընդդիմութեան
փորձեր, զոհերուն կողմէ, ինքնապաշտպանութեան քանի մը հրացաններ զգա-
լի բնիկն այդ պէտքը: Այն տանն մէջմարէն կը արուէր կոշը: Ամբոխը կը
խուժէր զինարանը, կը զինուէր ուղուած առատութեամբ, կատարելութեամբ
ու կը խուժէր հայ թաղերուն վրայ, սկսելով շուկայէն: Մնացեալը հոս չեմ
պատմեր: Էտնէ՞մ պէյը ընդդիմացի էր չըջակայ գիւղերու թախանձագին
պնդումներուն, որոնք, իրենց խղճմանքը ընդմիշտ խաղաղեցնելու համար
առիթը գտնէր էին շափաղանց յարմար, մէկ հարուածով ընդմիշտ ու հետա-
խաղաղ մաքրելու կեանքներին պիղծ, ասնջող գոյութիւնը, որ հակառակ հո-
նային սուրբ հաւատքին եւ կառավարութեան ալ վաւերացումին՝ սահ-
մանաւած էր չքանայու (ով 1915՝ը: Դուն կայր այդ մարդոց հողիին մէջ տա-
րիներ, չըսելու համար դարեր առաջ), բայց որ սիրտի զպող իրականութիւն
էր միշտ, երբ իրենց արտերուն սահմաններուն վրայ, բոլորն ալ իրենց ու
զակերներուն պակսող, այդ կեանքները կը կենային լուս, լալու անկարող
ու կը ծածկէին իրենց գէժքը թաշկինակով...: Այդ գիւղերու խուժանք վա-
րող թշուառականը Պոլսոյէն փախտական թոքախտաւոր արգուհալիք(*)
մը, անոր հրամանովը մեկուսացուեցաւ, նետուելով ագարակին զնտանը ու
հոն մնաց մինչեւ որ ձեւի մտան 1896ի գրգռութիւնները ու պետական հրա-
հանգով՝ դադար հրամայուեցաւ քարգին: Թուրքը, որ ինքզինքը գովելէ չի
կշտանար այսօր, ու իր խմատութիւնը կը յաւակնի փաստել իր պատմու-
թեան հզօր յաղթանակներով, այս դարուն սկիզբը սա ժողովուրդն էր, առ-
տանց աւելորդութեան: Ու դարձեալ իրաւ էին, այս դարու սկիզբը, այդ գի-
ծէ մարդերը: Քսան տարի ետք ատենք ալ պակսէին պիտի: 1921ին, վերա-

(*) Արգուհալիք — տէրագիւր խմբագրող քաջօրեայ գրագիր:

ծնունդը թուրքիան, երբ պոլսամերձ լըմաններու մէջ հոս ու հոն ծուարող վերջին բնկորներն ալ կը մաքրէր հայերուն, իր դերը կ'աւարտէր անգէն մարդեր մօրթելու հերոսամարտին մէջ։ Մեծատաղանդ ու ալլապէս անտիրտ սպանդ մըն էր 1922ի յունական պարտութեան հետեւող կոտորածը։ Կըսեն, թէ բանակներու շարժումներէն դուրս ինչպե՛ս ու տարագրութենէ՛ հրաշքով ետ զարձող մարդոց վրայ դործապրումս եղեւնը ամէնէն արտումն էր ջարդեալուն։ Բոլոր դիւղերուն մէջ եղան սրտաշարժ տեսարաններ։ Որովհետեւ արգիլուած էր կրօնափոխութիւնը, թուրքերը ստիպուեցան հանդարտ հոգիով ու արցունքոտ աչքերով մօրթել ձեռք ձգուած հայերը, դանոնք յաւ մը կեւրակելէ ետք, պղտիկները ամէնէն առաջ դանակէ անցընելով, ներսը, տխուր ներու խորը, բերաննին կուզպ, որպէսզի իրենց ճիշդիւրով շխտովեն մեծերուն սիրտը։ Մեծերը, զինուորապէս, աչքերնին կապելով ու երբեմն ալ քաջարար ընդունուած դանակը կամաց շարժելով... Ասոնք արարքներն են այն մարդոց, որոնք կը յաւակնին Ասիոյ ժողովուրդներուն քաղաքակրթութիւն ստեղծած ըլլալ...։

Քէլ-էւնէմը, ոչ ոք գիտէր ինչ միջոցներով, կոնակը տուած Պոլիսին, այս դարուն սկիզբը կարող էր մահապարտ վար առնել շուանէն։ Հակառակ այն իսկ շնանշաւուն, անիկա իր արամադրութեան տակ կը պահէր կառավարական բոլոր պաշտօնատուները, ուր, հարեւրաւոր տեսրակներէն ոչ մէկ էջ կը զատնար, առանց իր հրամանին. այնքան ճիշդ է, որ կայսրութեան մը էջի որքան անկէրէ է թուղթին դերը ու որքան հօգը, անվերջ՝ ուրիշներ։ Բոլոր պաշտօնեաները խորապէս ատելով հանդերձ այդ զգուշի մարդուն բոլոր արտօնակները — մասնաւոր էր իր տաղանդը հազարամէկ միջոցներով — բնութիւն, պոռալ, դրամ, ծեծ, առեւանգում — հրապուրելու կիները օտար էֆէնտիներուն, պէյերուն, որոնք Պրուսայէն կը զրկուէին, յաճախարարւած առաջին պարտականութիւն նկատել պայքարը բռնուպետներու, կեղեքողներու, օրէնքը անստատոյններու դէմ — շարաթ մը ետք հպատակ կը զառնային անոր ահաւոր կամքին։ Կառավարութեան մէջ կառավարութիւն։ Տարազը քիչ անգամ այսքան իրաւ ըսած է, որքան հոս կը թելադրէ։ Այդ անգիր եղեանին սուտ զէնքը, հեռագրի՛րը։ Կը մտնէր իր տունին պէս հեռագրատուն, որուն թիկնաթոռները իր նուէրն էին, կը հայհոյէր քարտուղարին կնոջը կոթ քոյրը — իր բարձր գուարթ արամադրութեան յայտարար — կ'ապապէրէր երկու սուրճ, քիչ անգամ նարկիլէ, կը պարպէր իր ոսկի ծխատուփին պարուճակութիւնը, քարտուղարի ափիկին։ Ասիկա պայմանադրական հրամանն էր դործիքին բացման։ Յետոյ իր բառերը կը թելադրէր քեաթիպ էֆէնտիին։ Ընդհանրապէս կուսակայն էր հասցէն, նեղ պարագային՝ Պոլիս, Սէրայը հիմնադրեց (նուիրական պալատը Սուլթանին)։ Նոյն օրը, իրիկուն չեղած պատասխանը կու գար։ Ընդդիմադիրը կը կապէր իր կարասիներուն հակը ու լուսղէմ, ամօթէն կատաղած բայց անկարող, կը իջուէր միջեւ ճէհնէմէմին ճոթը։

Բաւական՝ այսքանը խուլ ու անկարելի այն աշխարհէն, որուն պարագրկումը անհնար է թուղթերով։ Մեր ամէն մէկ օրը նման ապրումներու հետ ընդելույզ, ինկեր է մեր ետին։ Այդ է պատճառը, որ մենք զարհուրինք մեր անցեալէն, անկէ փախիլ ստիպուինք ամէն բոլէ, ու զայն ոգնկուելու հարցը վերածենք, առանց մեր գիտնալուն, միայն ու միայն եղբարկանութեան։ Ահա թէ ինչու իմ սերունդին հոգին ըլլայ այնքան տարբեր կանխողէն, ինչպէս յայտնուէն։ Ու սեւը, որով աղջաւոր, կպշուած է իմ գրականութիւնը, դիւրոն է, մրուրն է այդ ապրումներուն։ Բարեբախտաբար դանդուածը, զեղացին զերծ են սա անդրադարձումներուն ժանգէն ու ժահրէն։ Եւրոպական մշա-

կայթով սնած մեր այսպէս որակուած ժողովրդականութեան անգարման դժբախտութիւնը հետեւանք է սա հոգեվիճակին: Ու զժուար է ինծի համար ձգիլ ու անցնիլ այդ ժանգոտար պատկերները: Բայց սիւնակները համարուած են: Ու որքան ալ արհամարհես րնթերցողը, քու կարգիդ պիտի յոգնիս քրքրուած, մեր աշխարհը կանչուած այդ կարահիւս ու գարշապուտ տարրերուն զլեռնող բեռնէն: Այսքանն ալ իբրեւ արգիլուած նիւթ: Կ'արձանագրեմ իմ ցաւը ու կը քուրծմ:

Հիմա, թող այդ ինքն մարգերը հարցնեն ինծի, իրարու բերնէ խլելով բառին մասերը, բայց անծանօթով ստեղծուած սա վիճակին շէշան ալ արժեւորելով:

— Վարժեպետ, վարժեպետ...:

Բոլորն ալ նոյն բոպէնով, մրցումի մէջ կարծես:

Դժուար է պատասխանել: Անծանօթներուն կովկասը, ժողովրդը, զիւր ժամանող հաւանական թուրք աչքերը իմ մէջ ծնունդ կու տան վախի: Մտահոգ եմ, անշուշտ, ամէնէն առաջ սա մարդերուն ճակատագրովը, որ այս անգամ կատակ չէ: Ի դուր փետեցին իմ աչքերը սանկ ՎԱՊԻ կտոր մը, Էմմանուէլի նման բան մը, պատերէն, նշան՝ թէ աշուղներու զոյգի մը ներկայութիւնը:

— Դուք սրանց ուսուցի՞չն էք:

Անսպասելի այս հարցումը կ'ընդհատէ ժողովրդներու գնացքը:

— Այո, — կը պատասխանեմ գրեթէ նկողման. ու չեմ ալ անդրադարձնար թէ ինչու:

— Էդ լաւ: Որ էգոյ՜ս ա, ասացէք խնդրեմ...:

Ստիպուեցաւ լռել սակայն: Այս ընդհատը առաջ բերողն էր գինքը բոլորով խուճրին խորունկ զուարթութիւնը, երբեմն քրքրի անգամ փոխառու կային որ ձեռքերին իրարու կը քսեցին հաճելի կերակուրի մը, քէֆի մը, սնունդ տեսարանի մը վայելումին պատրաստուող արամադրութեամբ: Անոնց թշուառ հաղուստը եւ դէպի մագաղաթ զարնող ժոյգը հակասութեան պէս բան մըն ալ կ'աւելցնէին: Եօթը պարտէն զարնուած անոնց արեւնը կը խաղար այդ առտու: Մեզ հիւսեր էին. հետզհետէ հասնողները զիրար կը հրէին ու մը տեղ ճարելու համար ձրի ներկայացումէն: Բոլոր այդ փոքրիկ գիւղերուն մէջ ձանձրոյթը պատճառ է, որ տաղաւարները փետուրին, կիրակիները յարգութիւն ու բացառիկ հանդիսանքը դառնայ մեծ իրականութիւն, ամբողջները տապալակ ժողովրդ հարց: Օտարականը, աշուղ կամ ուրիշ բացառիկ է: Ատէ՛ք դուրս կայ զիւղացիներուն հզօր, կենդանի հետաքրքրութիւնը մեծ մրցանքներէ: — Գօտեմարտութիւն եւ կայի բարեբեր, խաղեր, որոնք եղանակի հետ սերտ կապակցութեամբ մը կը մնային պայմանաւոր: Ձեմ պատմեր այդ շատ խորունկ, իրաւ պահերը, նիւթէն դուրս նկատելով անոնց շահեկանութիւնը: Ձմեռները, գեղին սրճարանը, իր ետեւի հսկայ ախոտը կը փոխակերպէր բացօթեայ հանդիսավայրի: Ուրիշ վայելքներէ զրկուած ամբողջը հաճելով կը կազմէր իր պարը աշուղ զգուշացնողներու շուրջ, բաժնուած հակառակորդ խումբերու առ ու ան աշուղին կուսակից: Աշուղամարտերու յիշատակը հոս: Ո՛վ գիտէ: Երբեմն ժողովրդական ընկալքը, աւելի ոտը ու տմուր, քան ժողովրդական խելքը, գիրքերուն բառով, բանականութիւնը, կ'ընէ տարօրինակ սեւեռումներ, սրամիտ հարադատութիւն մըն ալ գտնելով անոնց արասայատութեան մէջ: Մէկը, Խաղցուկ Միւսաբ, որ տասնեօթը պիտակներ կցած է իր անունին, իւրաքանչիւրին համար պատուակալ դրուագի մը պատմութիւնովը եւ որ չկտրուած շուան չէ ձգած թուրքերուն գեղերը: Դուք կը հասկնայ անոնց այրիներուն մահիճները — փափսաց թեթեւ,

բայց բաւական յատակ, — հաղի մը կարատուն արժուանքներուն ընդմէջէն :
— Երկու խորագ...

— Ինչ ալ վայելց, — կ'աւելցնէ հօճա Մարութը, — մէկը հիմա :

Կ'ակնարկէր Կովկասէն եկող կտրճառոտ մարդուն : Հնդիկ տեսակը ա-
քաղաղներուն կարճ էր, անխնամ, անցոյց : Միայն գիրքերու մուկերը չեն,
որ փախարերութիւն կը հանեն շրջաբերութեան, եթէ կը ներուի աւ բողաւա-
րութիւնը : Ռ- տը Կուսման կը հաւանաւ, որ Փարիզի հալին մէջ ժողովուր-
դը մէկ օրուան ընթացքին կը յօրինէ այնքան փախարերութիւն, որքան չեն
կրնար ընել Փրանսական գրականութեան բոլոր արհեստարանները տարուան
մը ընթացքին : Ալըր՝ : Հարկաւ : Այդ մարդոց ներքին նկատառումը գիտնա-
կան, տիրացաւ տիրարէն, յատկանշական էր աւ խուլ քաշքշուկով, գրեւ-
կարգացող ցանցաւ մարդերը պահող իրենց ընդհանրապէս ճիշդ մարմնէն
ծորած պակասաւոր, թունի մը զգացողութեան մէջ : Փշիւ, կը դառնայ, թե-
ւազորող այդ մարմնեղէնին նիհարութիւնը : Ալըր՝ թեւազորող ոմանց յախ-
տանքը, զգուշտուի տխրութեան, սնափառութիւնը : Այդ գեղացիներուն
կարծիքով ամէն կարդացաւոր աշուր մըն էր ու ամէն օտար աշուրի մը զէժ
պարտաւոր էր կուլ յայտարարել, առանց կանխապատրաստութեան, ուղղա-
կի յարձակումով, երբ զէժ գիմաց արձակուէին, իմացական գետնի վրայ-
բարձրը ուրիշ չէին կրնար ըլլալ այդ գեղին մէջ ալ : Միայն փոխտնակ լրա-
դրի սինակի, անոնք ախտը կամ փողոցը ունին իրենց տրամադրելի : Կոն-
ւը : — Միտքի, ձեռքի, լեզուի գերազանց վայելքն էր գեղացիին, մա'նա-
ւանդ՝ օտարիկէր տեսարանուած : Ո'րը՝ կը հնարէր հանելուկը, կը հրաւի-
րէր հանդիսականները զայն լուծելու եւ պարգեւ առնելու : Ո'րը՝ եղանակը
կու տար երգին ու անոր մէջէն իրար բղկտելուն : Ո'ր մէկն ալ տաւր կ'աւել-
հաւերէն աւելի հեշտագին ու աղմկարար : Ամէն օտարական տաղանդով մը
օժտուած է, անպատճառ, որուն տուրքը կը պանծէ, քանի քանի մը ժամ վա-
յելք ստեղծելով այդ գրկեալ գեղացիներուն : Այդ տաղանդը անցնց արտն է :
Մարդը իր ցորենը լեղումով կը քաղէ, կը հնձէ, կ'աղայ ու կը ճաշակէ : Ալըր՝ :
Որուն կալածը մատն է, կոկորդը, երեւակայութիւնը, բոլորն ալ տար-
րէն փորձ ու ճարտար, օգտագործելու օրուն կամ դրացի գիւղերուն մէջ
չարթուան պատահարը : Անպարտ, որուն հնարքները ժամու պատկերին սո-
տանաներն իսկ կը վարենն այնքան անկարելի, հրաշք կը թուին, երբ բերնէն
կը հանէ ողջ ճուղիկը, կը զնէ Բիւլանին տակ, որպէսզի հաւկիթ դառնայ ու
չունշանորդի ճուղիկը կը դառնայ խեղճիկ ու սպիտակ այդ հաւկիթը : Թող
տէրտէրը, վարժապետը ճաթին, խելք հասցնելու համար սա հրաշքներուն :
Ալըր, անուշտ : Բայց երբ այդ գեղացիներուն համար տաղաւարի վայել
հանդիսատեսութիւն ունէր ճակատումը երկու... վարժապետներու : Անժո-
ռանայի է տեսարանը, զոր ապրեր եմ այդ գեղին մէջ : Ինձմէ առաջ քանի
քառասուն մը տարի վարժապետ այդ մարդուն, անունը Սիմոն, որուն ծե-
րութիւնը առաջացած, խորացած էր- սորվեցնելը, երգելը անհնար դարձնե-
լու աստիճան : Հիմա չուլ կը գործէր (այծի մաղէ կապերտ) : Ու նստելէն
նստելէն մէջըը երկուք՝ չէր կրնար հրաժարիլ աշուրութեան պարտադրան-
քէն նոր ժմնուկ, պէի ու մօրուք շունեցող փալապ (սագին մագուկը) պա-
տանին հետ, հրապարակաւ, հանդիսաւոր մըցումը ընելու, եւ եկած՝ երկու
ձեռքերուն մէկ-մէկ ցուպ, սրճարան : Մըցումի նիւթը անուշտ Սիմոն վար-
ժապետին էր, որ այդ մարդոց բոլորէն կը սերուէր, իրենց կեանքի հետա-
դոյն շրջանը իրենց իրեւ դարձնող : Եւտոյ իր սրամտութիւններովը բոլորն
ալ խնդացնող մը : «Յայտնաւորքէն» նիւթը : Գտնել անունը սուրբին, որ
քաղաքի մը մէջ կուտէրը կոխտուլու սրբապնդութիւնն էր գործած արարտ-

զուրկան պահուն, տնոց անբարբառ բերանին ու քիթին զմեծաձայն փուխ արձակելով: Անշուշտ կարգացած ու մոռցած էք տարօրինակ սուրբին սա սրբազան հերոսութիւնը, որուն համար ի՞նչ հեշտագին յոժարած էր նահա- տակուիլ: Բայց անո՞ւնը: Ինչպէ՞ս գտնել ատկեա: Վնասանձումն Զաքարիա- յի՞ն վճռեց մեծ լրջութեամբ վարժապետ Սիմոն, սայլագործ, որ ակնոց ունէր ու «բորոտ» Աստուածաշունչ մը: Վճիռը ընդունեցաւ յաղթանակի քրքի- ջով մը: Պարտութիւնը բացարձակ էր: Ու վա՛յ պարտուողին: Կարելի՞ էր զպրոց յանձնել զառ շափելի բանն ալ չգիտցողին: Զրլլար գիւղապետը, մա՛- նաւանդ իր տղան, այդ մարդիկը իսկոյն «կօշիկներս ոտքս կու տային», զիս զրկելու ուրկէ՞ որ եկած էի, տանա շատ հաց ուտելու, որ կը թարգմանուի սորվելու եւ յետոյ գալու: Բայց քաջելուկը կատարեալ էր: Ինչպէ՞ս կարելի էր մոռնալ նման սուրբի մը անունը, երբ թարգմանուեցաւ, մա՛նաւանդ «փուխ» արձակելն ալ, կուռքերուն քիթն ու բերնին...

Յրկաւ խորոզներ էին:

— Ախր, դաւք ինչո՞ւ է քս մարդոց չէք սովորեցրել մեր պատմութիւնը. իսկի հսպէս կը լինի՞...:

Շեշտ, գիծախաղ, յոնքերու կիտում, բարկութիւն:

Մժրոխը դատեց անմիջապէս:

Ողբերգականը հո՞ն էր, որ գիծացի ճամբէն փռչին կը բարձրանար: Զիւտորենբու խուլ աղմուկ մը, սալարկի պակասովը աւելի մատնիլ: Ոստի- կա՞ն: Փանտալմա՞: Վասֆի՞ն: Ո՛րն ալ ըլլար անոնցմէ, մեր բանը բուրդ էր, սա կարճ յիմարին ու իր ահաւոր մօրուքին անմիջական թնայաբանքովը:

— Ուլիդ տկոր են, յասկու Նամար անբան: Իսկի ոչինչ չեն իմանում: Ախր, ո՞ւր ենք ի վերջոյ: Զինաստա՞ն թէ՛ Նրնդստան: Ո՛ր ազգին են պատ- կանում սա թշուառ արարածները:

Արագ-արագ, ներդաշնակ ու քաղցր լեզուով սա հարցումները, հաս- տատումները, վճիռները ինծի տունն որոշ մտահոգութիւն: Զամբուն վրայ փռչին կ'ամպանար: Քրտինք՝ բարկ ճակտիս վրայէն: Նշմարեցի՞ն աստիկա զիւղացիները:

— Բանը բուրդ է, — ըսաւ մէկը շատ կամայ: Բայց բոլորն ալ լը- սեցին:

— Ասացէք, խնդրեմ, աղբէր ճան, ասացէք խնդրեմ, հսպէս բան կը լինի՞:

— Վալլան-այիլլան, աղբէր ճան:

Զայնակցողն էր կովարձ թաթոսը, որ մօրը արգանդէն հովիւ էր եկած աշխարհ, ու հիմա, հօթանասունին, ոտքերէն զրոնուկն (յօդացաւստ), կը վայելէր իր թախթը ու յարակից հեղինակութիւնը, իրեն արդարօրէն չնոր- հաբաշխուած, վաթսունէ աւելի տարիներու վրայ գեղացիին կովերը կշտա- ցընող, հորթերը դայնկէ մը աւելի գուրդուրազին կովերէն առնող, նախա- կան խնամքներով պաշտպանելով խեղճ անասունին առաջին ժամերը ու բե- րող դայն յաղթական տանտիկինին: Դուք թերեւս չէք գզար, որ իր հարսին արգանդէն շառաւիղի մը աւետիսը եւ թաթոսին կոնակէն հորթուկին բառա- չը իրար կ'արժեն գեղացիին հոգիին: Կովերուն վրայ սորված, զարգացած ու կեանքով նդած (իւղտած) իր սրամտութիւնը, կոշտութեան, հայհոյու- թեան, նախնական մարդու անսանձ արտայայտութեան ազովն ու պղպղղովը դիւր կու գար գեղացիներուն: Կ'ըսէր ի՞նչ որ կը մտածէր, այսինքն՝ աւելի առողջ ու իրաւ՝ քան Պոլսու պատրիարքը: Անոր փոյթը չէր, որ չորսը չէր կրնար հանել չորսէն, առանց մատներուն օգնութեան: Անհուն ծխող մը. ու զժուար ճկող իր մատներուն մէջ — յօդացաւը քարէ փշրանքներ կիտուածներ

էր անոր յօգակապերուն — կը պլլէր (յօրինել) օրկարը, յաղթական տրեքունին մատուցուելու համար, սպասելով, որ դիւղապետն ալ գանոնք պատուէր սուրճով: Հաշիւ: Չունէր ինծի հետ, քանի որ խորունկ համակրանքը կը վայելէր իմ պատանութեան գեալեանական խոռվերուն: Քանի՜ — քանի՜ հեղ, անտրտունը պատմեր էր ինծի իր կռիւներէն, զայլերու, արջերու հետ, ու մ'որդ ալ պաղաններու հետ: Պատմեր աւագակ—ասպատակներէն այդ օրերը կէս զար կանխող շրջանէ մը, ուր լեռները հովաւով սիրտն էր, քաղաղը, երկու կանգուննոց գանակը եւ ոչ թէ հիմկու պէս փաժփուշտը: Անոր մասնադիտութիւնն էր Մանալը, շատ նշանաւոր յուզկան մը, որ մէկ ձեռքով կողուպտածը միւսով կը բաժնէր աղքատներուն ու գրու մը շահելու համար մտած էր կուսակալին տունը ու թոյնոցած անոր Փէրմանը: ...Հեքիաթը ծերութիւն է: Կովարծ Թաթուր կ'երիտասարդանար Մանսիին մէջէն ու կը կրկնէր իր յանկերգը, առնուազն քսան անգամ:

— Վալլան—պիլան, ողբէր ճան:

Յորմենեանէ կողմէր շրջանաւարտ է ըրած (նոր բառ, զոր գեղացին կը գործածէր անխնայ, ծաղրելու մէջ յամառելով նորելու վարժապետ մը, որ երկու նախադասութեան մէջ իսկ պատեհութիւն կը գտնէր քչելու) անիկա կը խոռնուի ալ մարդոց կարծիքներուն: Զարգերը գինք ըրին հայրենասէր ու իր խօսքի միջամտիւ ըլլալը կը հանդուրժեն իր քաջութեանը իր գիշում: Իր պաշտօնին բերումով՝ ան աւագակներու հետ իր քաջարի արձանագրած է բախումներ: Պահած է իրեն ծանօթ քարայրներու մէջ մէկէ աւելի մահապարտներ, ամիսներով: Ու կ'ատէ թուրքը, որմէ կերած ծեծերուն յիշատակը կենդանի պատմում է՝ բոլոր գեղացիները շահագրգռող: Մարդիկ դիտեն նոյն առեւ, թէ մէկի զէմ տանով այդ կռիւներուն մէջ անիկա պաշտպանած է լեռնականներուն վարկը ու տոկոսով վճարած հաւատարէ հաւատար հակա—տոմները: Ալ գեղին աղբէրն է, վասնզի ամէն մարդ իր բերնէն կ'ելլէ այդպէս փաղաքշուած, նոյնիսկ չորս տարեկան մանուկը:

Կը նայիմ, հետզհետէ ոճերուն մտահոգութեամբ, պլլուող օրկարին: Սուրճը հրամցուած է արգէն: Տրիւրունը օճիքս իր ձեռքը ամուր բռնած: Աջ—լորտաճաճ: Ստիպուած եմ սակայն բան մը ընել, այնքան փափուկ է կացութիւնը: Արգէն ձիւրը կ'երեւան:

— Ներեցէք, պարոն, կրնա՞մ հարցնել, թէ ով էք:

— Է՛ս, է՛ս բոպէին:

Շեշտը, մ'անաւանդ հայեացքին վերնադիր արձակութիւնը դիւր եմ դարձեր ամբողջին, որ թեթեւ քմծիծաղով մը կը կանդնէ քաջալիւր թերեւս ատոր կարիքը չզղացող տրիտունին, քանի որ կը կրկնէ, երբ ոչ ոք իրմէ կ'ուզէր ասիկա:

— Է՛ս. կը հասկանաք էլի շուտով:

Աղբէր: Ա՛յսքան կ'ըլլար:

— Հիմի մի խօսք, խնդրեմ: Ո՛ւր խնդիրք:

Շեշտը բիրտ, յանդիմանող վարժապետի մը խտուրթեամբ:

— Ասացէք խնդրեմ, որ ուսուցիչ էք, ի՞նչ ունէք արած:

Ու հոյակապ. բառը անբաւական է՝ վեհափառ, արհամարհանքի մէջ մուկ մը խղճող տղու պայծառութեամբ:

— Սրանք իսկի չեն իմանում ո՞վ է ձերմեանը:

— Պրիմեան, Պրիմեան...

Պոռացողն է ջորեպան Մինասը, գեղին ակունջը ծակ տարրերէն: Մօտի հայ գեղերէն իր ջորին կը բերէ եղ (ձէթ) ու պոլումա, ճերմակ ջուր, ինչպէս նաեւ. երբեմն ալ իմաստութիւն, քաղաքական կարծիք տալիքներ, բոյծի

դրուած սուտեր. ու խոչոր դայթակղութիւններ, որոնց մարդիկ տկանջ կուտան՝ իրենց բերանէն ջուր վազեցնելով: Խեղաքի, անշուշտ, ասնկ տակէն, խորունկէն գեղապետին բնորդէմ գեղը ներկայացնող իմաստութեամբ մը, աշօինքն՝ բնորդիմադիր, անխուսափելի, ամէն որոշման մէջ — հիւսիսի գեղերուն մէջ ճարակ դառած հիւանդութիւն, որուն հայրենիքը Պարտիզանն էր, ու տարածիչները՝ անկէ մեղի առաքուած վարժապետները: Ընդդիմադիր, քանի որ մեր կեանքը, նոյնիսկ տասը տուննոց գեղի մը մէջ չի կրնար քալել առանց անոր շողիին: Հայրենասէր, հերոս, ժողովրդական վանեցիկին անուներ, Նիկիտայ չըմանի գեղերուն մէջ լայնօրէն ծանօթ, հաւանաբար բռնի անցք է կատարած անոր ջորիին իսկ ուղեղին, որ այդ բառը լսած ատեն ականջները կը շարժէ, ինչպէս դիտած է Մինաս: Սրտառուշ երգի մը եղանակէն հրաշքն էր ատիկա հաւանաբար, ջարդերէն առաջ բոլորին չըթնեբուն ու սրտի տունին:

— Խրիմեան, Խրիմեան, — կը մուտան ուրիշներ ալ արգահատադին շփելով իմ քրտինքը:

Ձիւտը մը արդէն դառած է գիւղապետը, անոր տուած թուղթ մը, որ ամբոխին գլխէն կը հասնի ինծի: Հարկահանին ցանկն է, որ կախուելու է սրճարանի պատին: Վաղը առտու կանուխ դիւղ կը հասնի ինքը ու այս պատարաստութեան միջոցն ալ կը յայտարարէ իր կողմէ կատարուած: Իմ ընթերցումը, անոր հաղորդումը գիւղապետին քանի մը անգամ կ'ընդմիջուին նոյն բացառանքութիւններով:

— Խրիմեան, Խրիմեան...

Վստահաբար գիտեմ, որ շատ քիչեր, հազիւ քանի մը նոր տղայ կը ճանչնան այդ անունին տակ հայոց դժբախտ կաթողիկոսը: Բայց բառը ընտանի է փերեզակի մը վրայով, որ ամէն տարի, կալվրայ կու գայ գեղ, կը փռէ բանուկ ճամբաներու, փոստալներու, կալերու հարթավայրին իր տպարանները հելալ, — միւթ, խունկ, մոմ, դաւաթ, պնակ, պատառաքաղ, մանաւանդ պատիկ գմէլներ, աղոց խորունկ հետաքրքրութիւնը, ախորժակները յուզող եւ կը կրէ պատկանելի անունը, շունչանորդի մը կողմէ փակցուած: Կնքահայրը նոր այդ անունը ճարած է, մեկնելով անոր նոյնքան վեհափառ քիթէն, որ Մկրտիչ Խրիմեանի գէմքին վրայ կը բազմի այնքան իրաւ վեհափառութեամբ մը: Բայց կայ աւելին: Այս փերեզակը ունի ձայններուն ամէնէն սրտայայտը, իր ապրանքներուն կեդրոնը կոկոզած, սանտրերը տեղաւարելով երբ կ'ուրբէ բոլորին սիրտը տակնուվրայ բերող եղանակը:

...Հրաժարական քարոզչ տուիր,
Մեր սիրտերում մէջ, Հայրիկ Յաճ,
Կրակ վառեցիր...

Ու հեքիաթը կը ձգեմ գայն: Բաւ է ինծի ըսել հոս, որ շրջապատող ամբոխին համար այդ բառը հաւանաբար անունն է Պալ Վարդանի թոռան կամ հայոց աշխարհի հին մէկ արքային: Մեր ազգային գիտակցութեան պատմական երեսը նոր է անշուշտ: Դարեր ու դարեր այդ գիտակցութիւնը պահպանուած է մեր աղօթքներով ու նման քանի մը բառերու յուսուածքով:

Խրիմեանէն ետք, բոլորը կ'անցնին խոռվի:

«Կաշուեթիւնը լուրջ է», ինչպէս կը խորհիմ, թէ պիտի եղբակացնէր երանելի Փանկունին, էթէ իմ տեղս ըլլար:

Չար է օրը. իր կէսէն ետք:

digitised by A.R.A.R.®

Հարկահաւաքին թուղթը, իր պարզելիք տնտրանքներուն հսկիծին շափ, կը խափէ զիս ուրիշ ալ հաւանականութիւններ ճշտ: Պատահած է, որ յարգէ իր թուղթին պարունակութիւնը ժամանակէ վրայ, բայց նոյնքան հաւանական է, որ չտղթէ լուսնայում աւ հսկիծին բուսնի: Արեւնկալ, խորանարդեալ թաթար քանի ճր անգամ սնրագործ (սրանցմէ մէկը մարգապահութիւն, միւսը՝ կին տանտնակ: Այս կարգի յանդանձններ, Համբախ անձինքին շատ գիւրտէ կ'ամպարաւանային, վեհապետին անձնական միջամտութեամբ, չհրէք է, որ սրնրագործը անձնոր աջ միջոցը մինչեւ կայսերական կտանոց մուտք հասնիւ իր անձինքն աւ անհրէք) որուն մարդն է գաւառակին պետին զէմ երգուեալ, բացայտ, հրապարակաւ պառացում հակառակութեամբ, խորանկէն խախտելու շափ չիւրիցս խորանարդեալ սնրագործին չհսկիծութիւնը: Անոր շափ արտէ է գտնակ գործանելու թէն չհնցած, բայց միշտ պառակար արհեստին մէջ: Անիկա փաթեան է իր առին զինքնաց իր տունը մտնող պէյը, իր տանն աւելի արանեակներով, հալածելով քանոց կապած ցուլի ճր փայտագութեամբ, ծակեկելով քանի ճր շարագործ: Աւելորդ է դադել տան մանկու աւ հաւաքակ պառակութեամբ, Գիւնն խորք, թէ թաթարին նոր կինը վեհապետին (խնկա փաթեանը) րիւրին փայլ կտար մըն է: Կիննու փէշերուն վրայէն հաւել պէյին պառակութիւնները անձինքն աւ միշտ արհեստ: Հակառակ պէյին նշումին, Պրուսայէն պաշտօնագէտ հրաժարեցուցում է Հարկահաւաքութեան. անիկա դիմած է գաւառ (կայսեր անձնական զիւրով ճր աւ առաջարկած իր ծառայութիւնը վեհապետին, անթուղ, պատասխալ պաշտօնաց ճր ինչպէս: Աին զարեւուն ամբաստանութիւնը Հալով կը գիմէին, երբ իրրիւ հալովմէտի ամբաստանութիւն կայսրութեան արեւէ մասին մէջ: Երկնց իրաւունքը անբանարիւր էր: Վարտած գիմէյը պունի ճր համար ինչպարկուն կ'ընէր զերն արհեստի պարագործներէն: Հարկահաւաք թաթար կ'աղբի՝ ապաղելու համար թրքութեան անձինք արտասուրդ գաղտնի աւ կը պտտայ ասիկա, մարնը ուր որ կը հասնի: Անիկ կը քաշուին, ուղիկ հակառակու ալ միտն ինքը՝ փորձ մարգապահ պէյը, այլեւ անոր արարածները, բայրն ալ անշուշտ երկու անգամ մարգապահ, որոնք կը վախճան անոր արջու քաղակէն, երբեք վրիպած՝ գտնակ կամ աստիճանակ գործանելու տանն իր թիւրթին: Հարկահաւաքը պառտաւ է մանկու ամէն պաշտօնագութեան, պարագործութեան, որուն ելքը յանկէր պէյին աւ աւ կերպով արտասուրման: Դոնթ եմ դաւադրական իր լուսնայութեանց: Ընդարձակ մրադիւրներ կ'որոնայ, պէյը քարնիւր վեհապետին մաս ամէնէն կապածելի մարգերէն, քաղաքական ընդգիծագիրներու ցանցի ճր մէջ քան անգն աւ անգը արեւուրիւր: Աւ այդ գիմով՝ զանքան: Պէյին պաշտօնագութիւնը վայելող գիւղին մէջ: Ինչ հալակով ասիթ: Ամբար միշտ կ'ալեմփի, արիւրանին րիւրին կախում: Իմ աւել չի կրնար քանուել անոր մարգերէն, որ անպաճան թաթար հարկահաւաքը պիտի հետաքրքրէ շատ աւելի անգին, քան իրական իր արժէքը: Յետայ գիմով, թէ թուրք ճր աւելի հայրենաւէր ալ է, այսինքն՝ ընդունակ քաղաք կազմակերպելու: Տրապիզոնի կողմերը ան համբաւ ալ անեցած է իր անդթութեամբ զամթաւ հայտնելու մէջ առաջին աստիճանի փորձառութեամբ ճր աւ իրը աջ գնահատում ալ: Կը հասկնայ հայերէն, աւելի համեաւ շափով, քան իր աստիճանը, որ վանի կողմերէն թրքացած թիւրք մըն է աւ անոր ալանը՝ բայր լիւանի գիւղերուն մէջ: Կը բուէ, որ նմարէ, թէկուզ հետեւէն, արիւրանին շարունակ մարտիկը, որոնք աւ յանկանելական, զիս ապալուեան, որքան աստափի մասնակ աջ յիմար վրձինը, որ, կը հաւատամ, պէտք է վառնգած ըլլայ անոր գլուխը կոկիպանէն մինչեւ Պրուսա: Թաթարը

դիտէ նաեւ ո՛չ միայն ջորեպան Քրիմեանը, այլեւ կաթողիկոս Քրիմեանը, իր սատիկանին առաւ ու փուտ նկարագրականներէն, աւելի քիչ դերով, զոր այդ անունը ունեցաւ հարկահաւաքի պատանոթեան օրերուն, թուրք հանրային կարծիքին մէջ, իրեն հայոց թագաւորացու...։ Ու նման ամէն պաշտօնեայի, անիկա իր գոյութեան իմաստը կ'ընդունի, պետութեան ապաստարկութեան մէջ զննելով կատաղի հուանդ, փառելահին, կրօնքին, հայրենիքին քաղաքին, այն ամէն քաներէն, որոնցմով թրքութիւնը որ մը պիտի կանչուի իր պապերուն կայսրութիւնը վերականգնելու։ Այս ամէնը մտքիս մէջ կը դառնան ու կը դառնան։ Գեղապետին տղուն հասակը կը գծուի պատուհանէն։ Դուրսն է։ Պիտի երթանք խօսելու, դպրոցէն ետք, ինչպէս որոշած ենք իրիկուընէ։ Այդ երեւումը կը փորձեմ չահագործել։

— Բարեկամ, — կը ձայնեմ կամաց։

Տրբերունը, իր խօսքի թափին մէջ, աստեւ շունի շշուկներով պրաղնու։ Տեսած է, իր կարգին, պատուհանէն ամբարձիկ պատկերը քաղքենի տարազով երթաւարդին։

— Բարեկամ, — կը ձայնեմ աւելի ամուր, — քիչ մը զուրս կրնա՞ք գալ։

— Կարի՞ք։

— Մտիպողական։

— Որ էտպէս է, է՛ս բողբոջ։

Ու դառնալով շուրջիներուն։

— Կը շարունակենք էլի այս շատ չահեկան խօսակցութիւնը։

Անոր ժանրիկ, ճկուն մարմինը շունի դժուարութիւն ինքզինքը ազատելու գիւղացիներու հանդուցէն։ Փախչիլը չէ ասիկա, ոչ ալ սպրդիլը, այլ հալածական երէի վարժութիւն մը, տեղ մը ճարելու, սեղմուելու, կծկուելու մշտական հարկէն մարգանք մը արագութեամբ ու քիչնալով հաւասարապէս ուշադրաւ։ Կը դիտեմ սա յաջողակ ելքը։ Ով իտէ քանի՞-քանի՞ անամներ առնիկա այսպէս հաւատարիմ է մնացած իր սովորութեան, հեռուէն թելադրուած նշաններ, կարգախօս հասկնալու։ Նոյն ատեն անիկա բռնած է ձեռքէն իր կրկինը հասակ պարզող իր բնկերով, որ անմպիտ, անիմաստ, դանդաղաժիտ, գլուխը կախելու վարժութեամբ մը դէմքը ըրած քիչ մը Ծուռիկ, մուռիկ, կը թթուեցնէ իր արտայայտութիւնը, սա տեղափոխումին անտեղութիւնն իսկ շահակնալով բնկերով հաշտոյն։ Անիկա կը հետեւի բնկեր Մաթիկ Մելիքեանեանին, ինչպէս փողոցին վրայ, քիչիկ մը ցած շնչով յայտարարէր պիտի գեղապետին տղուն ու ինծի։

— Բնկեր Մաթիկ Մելիքեանեանց...

Միջավայրը, որ կը նկարագրուի «Մաթիկ Մելիքիանեան» վեպին մէջ՝ Օշականի գիւղէն 10-12 էփրմերը հեռաւորութեան մը վրայ գտնուող Նիկիոյ շրջանի հայ գիւղերէն Մարմարաքէն է, ծննդավայրը Օշականի մտնրմագոյն քաղաքականութեան Գեորգ Զաքրեանի, որուն ջանքերուն շնորհիւ 1903ին համ ուսուցիչ կանչուեցաւ Օշական եւ մնաց ամբողջ երեք տարի:

Ս վեպին գործող ժողովրդի զգիւղացիներն աղքատ ինքն է. Գեորգ Զաքրեանը, եւ գիւղացիներն՝ հայրը («Ձըլլար գիւղացի», «Մանուկ աղան»): Զաքրեանի եօր հովանիին տակ աւ Յիւրական օժանդակութեամբ եւկայ մշակոյթ մը տարածեց Օշական եւ գրականութեան հաշտոյն կուտակեց փոքրատեղի ընդարձակ միջոցով:

Գ. ԶԱԳՐԵԱՆ ԵՒ Յ. ՕՇԱԿԱՆ

1946ին, Օշականի գրական գործունէութեան փոփոխման համար, Զաքրեան գրի առաւ մեծամեծ իր քաղաքական կենսագրավեպը, ուր ի միջի ալլող արժանագրութեան է հռչակուող շնորհիւն հետեւեալ մանրամասնութիւնը՝ ի մասին «Մաթիկ Մելիքիանեան» վեպին աշխարհագրական դիրքին եւ երեսին իրականութեան:

✽

Բախաւ կրկին ժողովանք:

Այդ օրերուն մեր գիւղի վարժապետը կը մեռնէր: Բայց ետեւեալ գործադրեցի՝ Համբարում Համար Հայրն եւ գիւղի քահանան, որ ազգական էր աւ կը վայելէր Հոստոսիանոսին: Կ'ուզէի բերել գիւղը ուսուցիչ մեր գիւղի դպրոցին: Դարձեալ ծանր առաջադրութիւն էր — Օշական Հայրականութեան չէր գիտեր եւ ունէր անհասկացիկ աւ Համար — յաջողեցայ զինքը անհեռաւ ուսուցիչ մեր գիւղի դպրոցին: Յակոբ Կառն կերպը վստահութեան ներշնչեալ քահանային, կապեց աղօթք իրեն, սորվեցաւ աւ սորվեցուց բոլոր գետերը եւ Թուրքերէնը: Ինքզինքը առաւ էր կարգաւոր: Կառն թաւ էր գրիչը, որ իրեն բերած էր պատուհան, պիտի չգրէր աւ:

Միջոցը գտանք բերել աւել զբեր Ֆրանսական գրականութեան: Զուտ, Մովսէս, Ռեյնան: Իփոլիթ Թէնի բայր Հեղինակութեանը ունեցաւ իր արամադրութեան տակ, գիւղերէնը Թաղուեցաւ ահալց մէջ: Իսկ ցերեկները, դպրո-

ցին հաք, կը պաշտօնէինք մեր լիւսերը: Խորունկ զգացումներով կապուած էր բոլոր գրականներուն:

Կը խօսեցնէինք մեր գիւղերու բոլոր տնտեսները, կէս խնթերը, կը խմէինք ահալց հետ, ընտանեկան լահելու համար: Իր ազգայն դարձերուն մէջ, Օշականի աւտարներուն ազատութեանը կը կազմէին Կիւրեղ Կարպ մը արտադրութեանը («Սիւլիւման Էփէմի», հայրն): Իր արտադրող պատմութեանը շնորհիւ վարդապետն աւ մեր գիւղի մանկուն էր: Վերադարձը Մաթիկը գտան է մեր գիւղին մէջ, Համար լստանալուն կը թուրքերն առաւ այդ կովկասցի ազան աղբիւրը մեզ իր տնտեսութեան, մեր ժողովուրդի ազատագրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան երազներով: Կ'ուզէր ճանչնալ մեր շրջանի արամադրութեանը գիւղի աւտար Գործը:

ԳԼՈՐԳ ԶԱԳՐԵԱՆ

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի Ս Է Ք Ե Ա Ն

ԲԱՆՆ ԱՅՆ ԷՐ

Ի սկզբանէ էր Բանն
 և Բանն էր առ Աստուած
 և Աստուած էր Բանն:
 Նա էր ք սկզբանէ առ Աստուած:

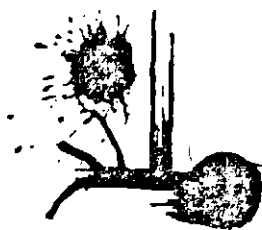
Եւ երբ քիրտ Բանն քիրի նման իջաւ,
 Աշխարհը բռնաբարումէ գոյացաւ:

Ի սկզբանէ էր Աստուած՝ Բանաստեղծ-Բռնապետ:

ՈՎԿԻԱՆՈՍ

Լեռնադէզ յայգերու մէջ ընկղմած,
 ինչպէս լազորդ մը ամենի ակիճներու մէջ՝
 ես սուգուած էի քաւ խորհերուդ մէջ —
 խելակարոյս իմ միտքս,
 ծովանեղձ իմ սիրտս,
 ջրամոյճ իմ հոգիս —
 օ՛, մարմինդ ռվկիանս...

Ր . ՍԷՔԵԱՆ

Իմացական Շարժում

Մ Ա Հ

Ծ Ա Հ Ա Ն

Ծ Ա Հ Ն Ո Ւ Ր Ի

20 Օգոստոսին մեռաւ ու 23ին Հոգին յանձնուեցաւ Սփիւռքի զրակա-
նութեան ամէնէն փայլուն ներկայացուցիչներէն մէկը, Շահան Շահնուր, որ
իր առաջին հասարակական գործը մը զբաղեց մեր զգրութեան մէջ
եւ հզաւ ու մնաց ամէնէն աւելի կարգացուած հեղինակը:

Մեր աղէտին սարսուռները ի տղայ տիոց ապրած եւ քեմալական շար-
ժումին վերահաս սարսափներէն խոյս տալով Պոլսէն Փարիզ հեռուած այն
երկատասարդներէն էր Շահնուր, որոնք իրենց առաջին երկու տառապանքնե-
րուն վրայ շուտով պղտպին երեք ուրիշներու զուգարումը, — Լօզանի ուրա-
ցումը, մեր հայրենիքին մերժումը (սփսքեր է, թէ կ'ուզէ իր հայրենիքը ապա-
րիլ մերժելու եմք) եւ իր բոլոր յոյսերուն մէջ խաբուած մեր տարազէր բե-
կորներուն ուժացումը: Այս իրադարձութիւններուն սրտաքնկիչ անդրադարձ
ները հանդիսաւ յառաջիկայ երկատասարդներուն, որոնք ելքի մը ի խնդիր սկը-

ստն պոռալ, պոռոնցել, հայհոյել, ծառանալ՝ ազգային մեր պատկանելիության սպառնացող ներքին թէ՛ արտաքին վտանգներուն դէմ ու աւել կանգնել ցեղային անհատականության բազադրիչ զօրութիւններուն՝ արիւնին, լեզուին, մեղեդիին, ոգիին («կամակոր համակերպութիւնը մակատարին առջեւ, բռնութիւնը ներկա է մեր ոգիին») :

Շահուրի «նահանգը առանց երգի» վէպին յղացման օրերուն՝ մեր տարագիր բազմութեան մասնող տարրը սաստկօրէն կ'ապրէր այս տագնապը, ինչպէս կը վկայէ ինքը՝ Շահուր, գոչելով՝

«Այն գաղափարը, որ մասնամիշ կ'ըլլայ, վաթսուամեակի մը առթիւ, այդ գաղափարը ազգինն էր, իմա ըլլալէ առաջ: Ան կ'եռար ու կը բորբոքէր գաղափարն ժողովուրդին մէջ, երբ եկաւ եւ թիւրեղացաւ զանազան երկերու մէջ, արմատէ մէկն է միայն «Նահանգ»ը: Այլ խօսքով, գրագէտները ժողովուրդին տուին ա'յն՝ ինչ որ ժողովուրդինն էր, գաղափարը փոխադրելէ վերջ բնագանգակամ գետնէն դէպի արուեստի մարզը» :

Գաղափարը (զոյտակցիլ օտարացման վտանգին եւ դէմ դնել ամօք) ճիշդ է, որ ազգինն էր, ճիշդ է, որ ուրիշներու երկերուն ալ նիւթ եղաւ տնիկա, բայց իբրեւ գրականութիւն, իբրեւ արուեստի մակարդակ ո'չ մէկը կրցաւ հասնել «Նահանգ»ին, Շահուրին, որ տիպարներ յորինելու եւ շարժման մէջ դնելու իր հնարքներով, հաւաքական զգայնութիւններ համադրելու եւ բախումներ կազմակերպելու ուժով եւ, մանաւանդ՝ կառուցանելու բացառիկ շնորհի մը բերումով դարձուց իր վէպը ընդհանրապէս հայ գրականութեան վրայական սեռին գլուխգործոցներէն մէկը :

Ֆրանսացի աշխիւ, Ֆրանսական մշակոյթ, Ֆրանսերէն լեզու, հրապուրել՝ առաջինը, ծովածաւալ՝ երկրորդը, կլանող՝ երրորդը, վայելք, մեծութեան, ապահովութեան անսահման հնարաւորութիւններ, որոնց ցանցին մէջ կամայ թէ՛ ակամայ պիտի ինչոյն պարտուած ու օտարութեան անստոյգ կացութեան մը մէջ խորխորող բեկորները, յատկապէս երիտասարդները ու երիտասարդութեան խաւէն ամէնէն առաջ քաղքենի միջավայրերու մէջ ուկոր կազմած Շահուրի տիպարներէն շատերը («Վատե'ր, Թայ-լե'ր... Պոլիս ալ այսպէս էիք, ձեր հայրերն ալ այսպէս էին») :

Յաւին, զրկանքին, վայելքին, մոլութեան ու փառասիրութեան ճաշակ դարձած այդ երիտասարդութեան «պատկերազարդ պատմութիւնն» է «Նահանգը», սիրոյ, կիրքի, յուզումի, ողբերգութեան մեայուն մակընթացութիւն մը, մոռացումներու եւ ուրացումներու նոյնքան ուժգին տեղատուութիւն մը, որուն վերջին էջին հետ կը թուի, թէ՛ կը վերջանայ ամէն բան, բայց չի վերջանար, կը մնան ու կ'այրեն վերադարձի կարօտները, հայ աւանդին մը կառնելու տենչը, մայրենի լեզուն լուռ փառաբանանք, քերականութեան օրինակով որսացուած բազում աղաղակներ :

— «Զե՛մ յիշեր կոր...» :

Նահանջած հոգիներուն ու անոնց ձգած մոխիրներուն վրայ տեւարար կը աւառանին անկեղծիկ այս զգայնութիւնները եւ կ'երկարածողութիւնը համարող ու յուշող մանաւանդ այն գիծաղիւր ու բոլորին ծանօթ մեղեդին, որ արտաքին բոլոր մեղմաներուն հակառակ ու հակառակ ջրթապատի բոլոր հրապոյրներուն, կամակորութիւններուն, ուրացումներուն, վատաթիւններուն, տուեալ պահու մը, մեծ տաղանայներու ատեն, թէ՛ մեր անձին մտերմութիւնը փնտռել տուող վայրկեաններուն կը հնչէ կոչի մը պէտ՝ «այն հին մեղեդին, շա՛տ հին մեղեդին, բոլորին ծանօթ» :

«Նահանգաճէն ետք, «Մեհնէ» հանդէսին էջերէն Շահնուր ընթերցողին հաղորդեց երկրորդ զէպի մը լուրը, — «Որդիք արտաւան», որմէ հաստուած մը («Պոյնուզումնը») միայն լոյս տեսաւ լուրին հետ, բայց ամբողջութեան ճակատագիրը կը մնայ անյայտ նոյնիսկ զրական շրջանակներուն:

Հատորով լոյս բնծայած Շահնուրի երկրորդ դործը եղաւ իր պատմութեան մէկտեղող «Յարալէզներու դաւանամութիւնը» (1933), որմէ ետք ու մինչեւ զինք անկողինին դաժող անողոք հիւանդութիւնը, երկտասարդ գրադէտը ինքզինք նուիրեց առաւելարար հրապարակագրութեան ու քննադատութեան, զառնալով 1931էն մինչեւ 1939 երկարող ժամանակահատուածին ամէնէն ազմէյոյզ գրիւն, որ իր յանգնութիւններով, ծայրայեղութիւններով, հակասութիւններով, մեծ ընդգծումներով եւ նոյնքան մեծ ուրացումներով ստեղծեց ազդեցութիւններու եւ հակազդեցութիւններու լայն դառնիք, ներհակ տրամադրութիւններ՝ յաճախ նոյն անձին, անձերուն մէջ, մինչեւ իսկ իրեն մտերիմ զէմքերուն մօտ: Յամենայնդէպ, անպիճելի թէ վիճելի իրենց կողմերով՝ առեւալ տառնամեակին միջոցաւ շիկացած պահելու արժանիք մը ունին Շահնուրի հրապարակագրական ու քննադատական այդ յօդուածները եւ իրք մեծ մասով կը մնան հետաքրքրական նաեւ այսօր:

Ապա՝ հիւանդութեան երկարատեւ շրջան մը:

Ու հիւանդութեան ընթացքին պարզուեցաւ ընդգծելի փոխարարներութիւն մը, սրտատուչ կապ մը հայ ժողովուրդին ու տաղանդաւոր իր այդ դասին մէջէն, ա՛յն աստիճան, որ Շահնուր իր ամէնէն դժնդակ օրերուն ինքզինք մարմատրուած հուշակեց, երախտապարտ, «համի որ մեծ թիւով հայեր գուրգուրանք ցոյց կու տան ցիրիմ ու գրականութեան հանդէպ»: Արդարեւ, իր կեանքը փրկելու համար իրենց անկարելին ընող մարդոց շահագործութիւնը այնքան մեծ եղաւ, որ Շահնուր պահ մը նոյնիսկ տնարժան համարեց ինքզինք շտապուած գործուրանքներուն: Այս սերտ ու սրտագին փոխարարներութիւնը լուսադոյն քաջայայտած կ'ըլլանք, եթէ արտագրենք Վահան Թէքէեանին ուղղուած եւ «Արեւ» օրաթերթի 3 Յունիս 1940ի թիւին մէջ լոյս տեսած իր մէկ նամակէն մէկ-երկու հատուած.

«Կարդալով նամակներդ ու քերթերդ, յաւանցայ, խռովեցայ, ինքզինքս նկատեցի անարժան, նկատեցի վարձատրուած, եղայ երախտապարտ, եղայ երջանիկ՝ քանի որ մեծ թիւով հայեր գուրգուրանք ցոյց կու տան ցիրիմ ու գրագէտին հանդէպ, եւայլն: Բայց այս զգացումներէն եւ ո՛չ մէկը անգարտ էր: Ոչ մէկը կրնար պատճառել ամբողջական երջանակ մը, քանի որ կ'ըսէի ինքզինքս. ինչո՞ւ ցաւ պատճառէի քարեկամներուս, ինչո՞ւ իմ անձն եւ առօրեայ կեանքս դուրս ելլէր կիսատուելի: Ինչո՞ւ չկարենայի, շուտափոյժ ապաքինուած մը, երջանեցնել եւ վարձատրել քոյր անոնք (չեմ մոռնար Փարիզի եւ Մոնթընի իմ անմահ քարեկամներս), որոնք անկարելի կ'ընեն զիս փրկելու համար»:

• • • • •

«Ուրիշ ի՞նչ կրնամ ըսել իմ այս թմրած խելովս ու կծկած սրտովս: Մտածեցի անվերջանալի ժամեր, մտածեցի երկար ամիսներ: Ահա քէ ինչ հաշուեկշիռ հանեցի: — Ո՛չ իբրեւ մարդ, աչ ալ իբրեւ գրագէտ, եւ արժանի չեմ այն մեծ սիրոյն ու գուրգուրանքին, որուն առարկայ դարձած եմ տարիէ մը ի վեր, ծանօթներու եւ անծանօթներու կողմէ»:

Այսպէս ըլլալով հանդերձ ճշմարտութիւնը, Շահնուր քիչ ժամանակ անց խզեց իր կապերը հայ ժողովուրդին հետ, հեռացաւ հայ գրականութեան

նէն եւ ստեղծագործական իր պահերը, պիտի ընէինք սաղայէլէ'ն կորուսած թանկագին ժամերը արամադրեց Ֆրանսական գրականութեան մէջ իրեն տեղ մը ապաւովելու անբարոնելի փոյթին, Հրատարակելով Հինգ հատորներ, — «Գիշերային տեղափոխութիւն», «Գաղսագողի անցորդը», «Սրբազան համբնութիւն», «Բարձր դարաւանդներ» ու «Կրակի դէմ կրակ»: Այս գործերը, ինչպէս իմացած է ընթերցողը, աննշմար չանցան, Շահնուր մրցանակի իսկ արժանի համարուեցաւ անոնց համար, բայց ասիկա, ըսած ենք անգամ մը՝ «ի՛ր յաղթանակն էր եւ ոչ թէ հայ գրականութեան մէջ շահնուրեան ներդրում մը»: Անոնք օտար են մեզի եւ իբր այդ լուսագոյն պարագային կրնան թարգմանական արժէք մը ներկայացնել հայ մարդուն համար եւ ոչ թէ մեր լեզուով (սկզբունքի մըն է, որ կ'ոգնուրէ) կատարուած առանձին նշանակութեամբ փառք մը:

Մեծասքանչին, հայոց պատմութեան ոգիին, հայ ժողովուրդի մեծ ցաւին, կորուսաներու սուգին ու դժնդակ պայքարներուն մէջ կազմուած մեր խղճմբտանքը թոյլ չտուաւ, որ թէկուզ հարեւանցիօրէն չյայտնենք մեր կարծիքը նոյնիսկ այս առիթով, որովհետեւ Շահնուրի պարագան օտարագիր մեր միւս դէմքերուն ներկայացուցած կացութեան չի նմանիր, Շահնուր գուրկ է Մայլի Արլինի, Հանրի Քրուայայի, Ուիլիամ Սարոյեանի, Արթուր Ադամսի, Ռուբէն Մելիքի եւ այլոց չափազանցներէն, անոնք ուրիշ միջոց չունէին, գործի՛ք չունէին, Շահնուր անէր, անցած էր մեր վերջին մէջէն, պոռացած էր նահանջին դէմ, փայլած՝ մեր լեզուով, մեր գրականութեան մէջ, ճանաչուած ամէնուրեք, հովանաւորուած՝ նեղ օրերուն, ո՛չ, արդարացուցիչ չի կրնար ըլլալ շահնուրեան այս նախընթացը, կը քաջատրուի թերեւս իր մօտ կատարած ուրիշներուն խոտանանաչումով, հետեւանք էր աստիճանին մը: «Կլըք-նա» ըլլալ, — կ'ըսէր խորունկ գաղնութեամբ տարաբախտ Վազգէն Շուշանեան, — որ իր դաժան ոտանձնութիւնը վերջապէս բուժէ զինք այդ ատելութիւնէն: Կրնա՞յ ըլլալ, որ խաղաղութեամբ մեռնի, հոգուով իսկուսել յետոյ զինքը ծնող ազգին հետ»:

Ամէն պարագայի, իր հիւանդութեան առաջին տասնըհինգամեակին, ճակատագրին իրեն պատճառած կորուստին վրայ՝ Շահնուր կամակորուրթեամբ անցուց նաեւ ուրիշ կորուստ մը, հայ գրականութեան մէջ իր ստեղծած ալիքը զօրացնելու փոխարէն՝ իր թանկագին ժամերը զոհելով Ֆրանսական ծովուն մէջ կաթիլ մը ըլլալու անիմանալի մարմանի մը:

Ճաստը հինգամեայ նահանջ:

Ապա՝

«Աշխարհ խորախորհո՛ւրդ եւ անմեկնելի...», պիտի բացազանչէր տեղ մը Շահնուր ու երկնականութեամբ պիտի խօսէր առյաւէտ չիջելու դատապարտուած յեղափոխական մեր բոցին մասին, որ սակայն, «աշխարհ խորախորհո՛ւրդ», պիտի չիջէր, այլ պիտի տար իր լոյսը ի՛ր իսկ վերստեղծած «մեր այսօրուան սիրելի նրեանին»:

Անկարելի է նաեւ իր առիթով չկրկնել նոյն հիասքանչ բացազանչութիւնը: «Աշխարհ խորախորհո՛ւրդ եւ անմեկնելի»:

Զինք անողորմարար հարուածած հիւանդութեան ի լուր ամէն ոք կը կարծէր, թէ հողեղէն իր անօթին հետ պիտի չիջի առյաւէտ նաեւ հողեղէն բոցը, բայց պատահեցաւ այնպէս, որ հոգեվարքի հոնդիւններ արձակած օրերուն առողջութեամբ յորդող իր դրեթէ բոլոր ընկերները, Մեծ Եղեռնէն ետք հայ գրականութեան առաջին մեծ կըռոյթը բերող հրացայտ աղաքը, Շուշանեան, Նարգիսի, Պէշիկթաշիեան ու Սարաֆեան իրմէ առաջ փակեն իրենց աչքերը, — «Աշխարհ խորախորհո՛ւրդ եւ անմեկնելի»:

Քառասնական թուականներուն զատապարտուած Շահուր ապրեցաւ, զոր չգնաց նաեւ իր բնտրած «մահուան», հայ գրականութենէն հեռանալու որոշումին, եւ վերադարձաւ իր ժողովուրդին, զօրբաղնատուրք անոր լեզուին, գրականութեան, միւս սրբութիւններուն:

Իր վէպին մէջ, տեղ մը այդ հշմարտութիւնը երեթ գործուցած էր արդէն, թէ՛

«Ահա այսպէս կու գայ վայրկեան մը, երբ ալ կ'ազնեմ ըսել այն՝ որ մեր արիւնին ու ոսկորին մէջն է եւ որ չի քարգամաւոր: Որովհետեւ միայն մայրենի լեզուն է, որ քաւերուն կրնայ տալ այն անկեղծ ու պարզ շեշտը, որ ընտւ մտածում չի պահանջեր»:

Հռահմարար այդ «անկեղծ ու պարզ լեզուն» այրող կարօտին բերումով էր, որ՝ իր հերոսներէն մէկուն պէս՝ որոշեց «վերադառնալ այն վիճակին, աւր կը գտնուէր երբ որ ինկաւ Փարիզ, ըլլալ ճախկին եայր, իր կոշտութեան մէջ գեղեցիկ, իր պարզութեան մէջ վսեմ»:

Այդ վերադարձին շորհիւ էր, որ հայ գրականութիւնը ունեցաւ վերամշակուած հին գրութիւններով ու բողբոջին նորերով կազմուած չորս գրքոյկներ, — «Թերթիս կիրակնօրեայ թիւը», «Զոյց մը կարմիր տետրակ», «Բաց տումարը» եւ «Կրակը կողմիս»:

Ստեղծագործական տառամով հաւասարագոր որակ մը չէն ներկայացըներ արդ գրքոյկներուն մէջ տեղ գտած օրագրութիւնները, տպաւորապաշտ էջերն ու պատմութեան քննարկ, ոչ ալ իբրեւ օրինաց տախտակ կարելի է դիմել անոնց առնթին տարածուած հրապարակագրական ու քննադատական գրութիւններուն, բայց բոլոր պարագաներուն, այդ գրքոյկները իրենց բովանդակ գրութիւններուն մեծ ժառափ ստույգ յաւելումներ են Ափիւսքի գրականութեան վրայ:

Մկրտիչ Արմէնի «Ժիրայր Գլենց» վէպին հերոսը, Գլենց, իր յուշերուն ձեռագիրը առած կ'երթայ գրողներուն տունը, ուր քարտուղարուհին կը յանձնարարէ իրեն առեւել մէկ անկիւնը նստած մինակ մարդուն կարծիքը:

— Ինչպէ՞ս է ամուսնը, — հետաքրքրուեց Ժիրայր Գլենց:

— Մկրտիչ Արմէն:

— «Հեղեար-Աղբիւր»ի հեղինակը, — ասաց Ժիրայր: — Գիտեմ, կարգացել եմ:

— Չամուսնեմ այդ գրուածքը նրա մօտ, — խորհարդ տուեց քարտուղարուհին, բայց այդ վիպակն են յիշատակում, կարծես դա է միակը... Ա թէ արքան վատ է, երբ գրողն իր գլուխ-գործոցը գրում է իր կեանքի ոչ թէ վերջին, այլ կէսին...

Այդպէս: Վատը այն չէ անշուշտ, թէ գրապէս մը երբ կը գրէ իր գլուխ-գործոցը, վատը այն է, որ գրապէս մը չի կրնար գրել գլուխ-գործոց մը:

Շահուր գրեց իր գլուխ-գործոցը, իր անունին հոմանիշ ու համահունչ գործ մը, «Նախանջը առանց երգի», որուն էջերէն ոմանք կրնան տեսնուիլ հրապարակագրական իրենց նկարագրին ճշունամով, ուրիշներ կրնան խեղդուիլ ժամանակավրէպ գրաքանկանութեան մը ջուրներուն մէջ, բայց անխորտակ պիտի մնայ անոր իսկութիւնը, խորհուրդը, կոչը, աղերսը, հոգի պահող անոր սգին, «այն հին մեղեդին, բայրին ծաղիկը»...

ԾԱՅԱՆ ԾԱՅՆՈՒՐԻ

- Հայրենիքին լաւ կը ծառայէ այն գրագէտը, որ ապրող երկ մը կը քողու ետին, այդ երկը իր ազգակիցներուն համար նպաստաւոր լլայ, թէ աննպաստ:
- Կարծէք, թէ հայը վարձու սենեակ է: Ամէն ինչ կրնայ մուտք գործել իր մէջ: Կաթոլիկը, բողոքականը, ազատ որմնադիրը, բուհճին, եւ ղեռ էս-էորը, էս-ղէկը, բոլշեիկը, անիշխանականը, եւ դեռ ֆրէժուիզմը, տատայիզմը, մենոյիզմը, բոլորը, բոլորը: Մեր մարմինը բնաւ դիմադրութիւն ցոյց չի տար այս մանրէներուն դէմ: Ըսել չեմ ուզեր, թէ վերը յիշածներս բոլորն ալ վնասակար մանրէներ են, երբե՛ք: Այլ ըսել կ'ուզեմ, թէ մեր հիւրընկալութիւնը նման չէ յառաջդիմութեան, զարգացումի, քաղաքակրթութեան, այլ ուժացումի, քայքայման, վատասեման:
- Հայերէն գիր ստեղծել, կը նշանակէ մարդոց խումբի մը արտայայտութեան ուրոյն ձեւ մը շնորհել, արգիլել, որ ան ուրիշ գիր գործածէ: Կը նշանակէ պայն տաքանջատել ուրիշ ազգերու գիրէն: Կը նշանակէ «ազատել» պայն:
- Մեր երգն ու լեզուն են, որ առաւելս պտուած նիւթական տարրերէ, կը մնան իբրեւ պուտ ոգեկան ազատութիւններ:
- Յուսահատութիւնն էր, որ հայը տարաւ զաղքի ճամբաներուն վրայ եւ Սարգարապատի:
- Կայ մայր երակ մը, որ իրարու կը միացնէ մեր քերթողները Դուրեանէն մինչեւ Քէլէեան, Եղիայէն մինչեւ Մեծարենց եւ Ինտրա: Այն է՝ կրօնական երկիւղածութիւն մը, առանց առարկայի: Աստուած բացակայ է: Բայց ոչ՝ աստուածութիւնը:
- Արեւելահայ վէպը սկսած է խաչատուր Արովեանով, որ կնամարդի այր մըն էր: Իսկ մեր մէջ՝ Սրբուհի Տիւսաբով, որ առնական կին մըն էր:

Մ Տ Ա Ծ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր Է Ն

- Կամակոր համակերպությունը ճակատագրին առջև, բոլորովին ներհակ է մեր ոգին:
- Այն պարզ իրողությունը, թե հայը կրցեր է դիմադրել դարերու խորտակիչ ճնշումին, ինքնին արդէն յաղթանակ մըն է:
- Հայ խօսքը բառից գրչական ինքնուրոյն ձևի մը մէջ (graphie), կը նշանակէ պայն տաքանջատեղ օրերէն եւ շեշտեղ իր ազգային հպատակութիւնը:
- Յաղթանակ մը ի վերջոյ մէկ անձի գործ է, մէկ հանճարի գործ է: Հանճարը իսկական ազատութեան խորհրդանշն է: Հանճարը ազատութիւն է:
- Մենք բառական պատճառներ ունինք հպարտ ըլլալու իբրեւ հայ, որպէսզի պէտք չըլլայ բողարնել աննպաստը, նամանաւանդ երբ այդ աննպաստը մասնաշատուկ չէ հայուն:
- Սփիւտքի զրազէտին զոյութիւնը կ'արդարանայ ա'յն չափով,ինչ չափով որ ան կը յաջողի չտարբերիլ ոգեկան հայրենիքէն, այ-սինքն՝ ինքնիրմէ:
- Ոչինչ այնքան իրական է, որքան մեր երեակայութիւնը: Եւ միայն մեր երեակայութիւնն է , որ իրական է:
- Լեզուն ոգի մըն է, որ կ'ոգեւորէ:
- Սիրտը, որ ճաճանչող սիրտ է, այնքան բնականօրէն կը ձգտի ազատութեան, որքան բանտարկուած թշունը:
- Ինչ որ գեղեցիկ է, վերջ ի վերջոյ ոգեղէն է:

Ե. ՉԱՐԻՆՑ

L'Etat qu'ils avaient fondé était devenu dangereux — surtout pour ses fondateurs.

N. BOUKHARINE

Հետագայ էջերուն կը սկսինք հրատարակել Ամերիկայի «Սըրբայ» (Survey) եռամսեայ հանդէսին մէջ յոյս ընծայած Լեոփոյտ Լապէցի այն ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը, որ ընդարձակ մշակոյթի մը օգտագործումով կը պատկերացնէ ու կը պարզարանէ կեանքի ամէնէն տարօրինակ երեւոյթներէն մէկը, Յեղափոխութիւնը՝ իր բոլոր երեսներով, առաջադրութիւններով, առած խոստումներով, պատրանքներով, պատրանաթափութիւններով, առանձնապէս ընդգծելով այն հանգամանքը, որ անիկա, յեղափոխութիւնը, իր ընթացքին մէջ անխուսափելի կը նկատէ կառաւարտի վերայ, զնդակահարութեամբ կամ նստարարներու մէջ ոչնչացնել զինք յղացող, ձեւաւորող ու պայթեցնող տարերային տիպարները, մոտաւորականները, զրազէտներն ու քանաստեղծները:

Ֆրանսական Յեղափոխութեան օրերէն ծանօթ էր աշխարհի արիւնոտ այն փորձառութիւնը, որ աներեւակայելի համեմատութիւններու հասաւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան հետ, յատկապէս տնոր երկրորդ տասնամեակին, երբ յեղափոխութեան պիտաւոր դարձիւններն ու խանդավառ երդիւնները մէկ առ մէկ եւ խուճապ խուճապ ենթարկուեցան աննախադէպ հալածանքներու, նուաշտութիւններու, չարչարաններու եւ զմաքրագործուեցան այս կամ այն ձեւով:

Իր կեանքի վերջին ամիսներուն, կը գրեն խորհրդային հարցերու մասնագէտները, Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան աչքառու դէմքերէն Պուխարին ինքզինք նուիրած էր զոյութեան իմաստին մասին խոկալու եւ գրելու աշխատանքին, բոլորովին պատրանաթափ այն պետութեանէն, որ զվտանգաւոր դարձաւ մնաւանդ իր եիմնադիրներուն համար:

Նոյնը կը պնդէ, եւ քանի՜-քանի՜ անգամ եւ քանի՜ ձեւերով Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան այնքան մեծ պատրանքներ կապած եւ պատրանաթափութեան այնքան ահարկու պահեր ապրած մե՛ր գո՛հը, Եղիշ Չարինը, որուն արանանաչումով երեսնական թուակտներուն՝

Երբեք չի եղել այսքան միայնակ
Մարդը իր կեանքում եւ շրջապատում,

Աշխարհացունց երկու յեղափոխութիւններուն մօտէն կամ հեռուէն անցած մտաւորական բոլոր դէմքերը տեղ գրաւած են Լապէցի ուսումնասիրութեան մէջ, բացի, ի հարկէ, Չարինցէն, որուն հրապարակեամբ թերեւ ոչ ոք տպւում է յեղափոխութիւնը եւ որուն արժէքով ոչ մէկ յեղափոխութիւն ոչ մէկ բանաստեղծ սրածած է պատմութեան բովանդակ երկայնքին:

Ըլլա՞ր մէկը, որ զօրութեամբ յիշեցնէր, իմացնէր ասիկա Լապէցի, ուրիշներուն, աշխարհին...

digitised by A.R.A.R.®

ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Հայացուց
ՔՆԱՐ ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ

«Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը որոշիչ ազդեցութիւն ունեցաւ համաշխարհային գրականութեան վրայ...»:

Այսպէս կը սկսի նախաբանը Հեղինակաւոր դրքի մը, որ Հրատարակուած է Խորհրդային Գիտութիւններու Ակադեմիային կողմէ: Երկու Հաստատումը կ'արձագանգէ «Գրականութիւն եւ յեղափոխութիւն» առում թրոցքի Հատորին մէջ արձանագրուած մարդարէութեան: «Այս դարաշրջանի արուեստը ամբողջութեամբ ենթակայ պիտի ըլլայ յեղափոխութեան ազդեցութեան»:

1924 թուականն էր:

Թրոցքի կը յատկանշէր յեղափոխական արուեստը իբրեւ ճառագայի անսանձան հաւատք՝ ունեցող արուեստ մը, եւ կ'աւարտէր իր դիրքը, նախառեւելով, որ՝

«Մարդը պիտի ըլլայ անչափելիօրէն գորեղ, իմաստուն եւ ցրտամիտ... Մարդկութեան միջին տիպարը պիտի քարձրանայ Արիստոտելի, Կէօքէի կամ Մարքսի մակարդակին: Եւ այս սահմանէն անդին երեւան պիտի գան նոր զագաքներ»:

Երկու տողերուն Հրատարակութեան տղին բաւական լայն պատեհութիւններ տեսնուեցան՝ նկատելու Համար յեղափոխութեան ունեցած ազդեցութիւնը արուեստին եւ գրականութեան վրայ: Այսուհանդերձ, մենք տակաւին Թրոցքիի սահմաններուն մէջ ենք, այսինքն՝ զարդկութեան միջին տիպարը՝ յեղափոխական ընկերութեան մէջ չէ

Հասած տակաւին Որիստոտէլի կամ Կէօքէի քարձրութեան, այդ բարձունքին չէ հասած մինչեւ իսկ Պրիժնեի Փոլիթպիւրոյի միջին մէկ անդամը: Բայց արդէն կարելի է նկատել հակադրեցութիւններ, որոնք տեղ գտած են գրականութեան եւ յեղափոխութեան միջեւ: Անոնք ծնունդ առած են դանազան երկիրներու մէջ յեղափոխութեան գտած ընդունելութիւնն եւ կը պարզեն ընդհանուր ներաշխարհը մեր դարաշրջանի ընդթիւն, եւ թերեւս կը թափանցեն անգամ մարդկային կացութեան Հարցին մէջ:

Ի՞նչ է յեղափոխութեան հիմնական անդրադարձը դրողներուն վրայ:

Ի՞նչ է անոնց ճակատագիրը յեղափոխութեանն ետք:

Ո՞ր կը յանդին անոնց յոյսերն ու վախերը:

Ինչպէ՞ս յեղափոխութեան մը բերած փորձառութիւնը կ'ազդէ անոնց աշխարհայեացքին:

Ի՞նչ կ'ըլլայ անոնց գրականութեան բախտը:

Եւ, վերջապէս, ինչպէ՞ս յեղափոխութեան զազափարը ինքը փոփոխութեան կ'ենթարկուի:

Ահաւասիկ Հարցումներ, որոնք պէտք է քննուին տարբեր յեղափոխութիւններու բաղդատական ուսումնասիրութեան մէջ, եթէ կ'առաջադրուի վեր առնել մը՝ չակոյթին եւ անպաշտի հեռանկարներուն վրայ ժամանակակից յեղափոխութիւններու ունենալիք ազդեցութիւնները:

Յեղափոխական շարժումներու մէջ գրողներու ներկայութիւնը մէկ մասն է քաղաքականութեան մէջ մտաւորականին տեղը գտնելու ընդարձակ հարցին: Մինչեւ ներկայ ժամանակները, մտաւորական մը ուղղակի ազդեցութիւն կրնար քանեցընել քաղաքականութեան վրայ, դառնալով իշխանին խորհրդականը, եւ որքան յուսախաբուութիւններ ճաշակած են արդեօք Արիստոտէլն ու Իպն Խալտունը, Մաքիավէլլին եւ Սըր Թոմաս Մորը: Իրականութեան մէջ, նման պարագաներու բերումով էր, որ այս վերջինը գրեց իր «Նւթափիասն» (Utopia): Ինչպէս ինք կը խոստովանի Ըրասմուսի ուղղած մէկ նամակով, իսկալ ընկերութիւն մը ունենալու իր երազներուն մէջ, ան ինքզինք կ'ընկալէր «Նւթափիայի իշխանապետութեան մէկ մասը»: Այսպէս, արդի ժամանակներու սկիզբը, երբ կրօնական դարաշրջաններէ ծնունդ առնող գրախօսի եւ որդը կը տիրապետէր աշխարհի վրայ, մարդ կրնար տեսնել շեմքի՜ իտէալականութեան եւ քաղաքական յուսախաբուութեանց զոյգ աղբիւրներուն մէջ գտնուող մտաւորական անհաշիւ ինքնափոխի ներշնչումը (օրինակ, Ճոն Միլթըն, որ յեղափոխութեան մը հետամուտ էր, կը գրէր «Երախտ կարօտեալ» էջերուն, որ «աւելի լաւ է իշխել Դոմիթիոն մէջ, քան ծառայել Իրախտի մէջ»): Յամենայնդէպս, մտաւորականութեան միջամտութիւնն էր, որ պատճառ դարձաւ իւթովիք մտածողութեան եւ յեղափոխական գաղափարներու մէկտեղումին: Հին դիցարանական եւ կրօնական գաղափարները (փրկութեան առաջնելը, հազարամէութիւնը եւ չիլիազմը ալիւս կը փոխակերպուէին աշխարհական ճանաչողութեան, կատարեալ ընկերութեան մը գաղափարին՝ սարսփազողու փոփոխութիւններու ընդմէջէն: Երբ ներկայիս աշխարհականացած Երկնային Քաղաքին գաղափարը հրուի, պատմութիւնը պիտի վերսկսի տրամաբանական ուղիներու վրայ՝ հիմնուած ընկերային յարաբերութիւններու ամբողջական վերակազմութեամբ: Իսկալ չըլլալատի մը եւ փրկութեան գաղափարները օ՜յնքան տիրապե-

տող են, որ ուղղակիօրէն կը կապուին մարդկային հոգեբանութեան գիմարական ուժին, եւ երբեք՝ ընկերային պէտքերու աստիճանական փոփոխման: Ատոնք, ի հարկէ, կախում ունին նաեւ պատմական կացութիւններէ եւ ընկերային տարրեր զաստորումներու գոյութեանէ, որոնց հանդէպ ունին յստակ տրամադրութիւն եւ որոնք կը ծառայեն իրարեւ տուեալներ՝ դանձր ընտելացնելու: Մտաւորականութիւնը նման քարեկարի մըն է: Անոր նկարագրած եղափոխութիւնը կը տարբերի երկրէ երկրի, Հետեւաբար, բառը իմաստ կը փոխէ ըստ զործածութեան: Բայց հակառակ անոր սահմանում մը տալու դժուարութեանց, անիկա բնականաւոր մըն է (ժողովրդական գաղափար (populism) եւ վիպապաշտութեան նման), որ յաճախ անխուսափելիօրէն տեղ կը գտնէ զործածութեան մէջ:

Տարբեր տեղերու եւ ժամանակներու մտաւորականութեան ներքին տարբերումները նկատառելի ազդեցութիւն ձեռնարկ են գրադէտներու յեղափոխութեան շուրջ ունեցած հայեցակէտին վրայ: Դասական պարագան, անշուշտ, պարագան է ոռոս մտաւորականութեան, որ փոխանցուեցաւ ժողովրդային (նոյնիսկ ու չընչապաշտ) կարծի մտայնութենէն դէպի մասնագիտացումի շրջան, ու ընկերային եւ քաղաքական միջոցաւ դէպի մշակութային եւ գեղադիտական հետամտումները գրականութեան Արծաթեայ Դարին՝ նախքան Համաշխարհային Առաջին պատերազմը: Գրադէտներ, որոնք տակաւին յանձնառու էին յեղափոխական գաղափարներու (եւ քիչ էր անոնց թիւը) ճեղք մը առաջնացնելու մտաւորականութեան մէջ: Բայց նոյնիսկ անոնց մէջ, խորհրդանշական Պիլիքիւթը-Սիլեքի հեղինակը, յեղափոխութեան փոթորիկու մարկուհաւը՝ Մաքսիմ Գորկի, կը հակադրէր մտաւորականութեան ներքին միջոցաւ ներս առաջացած շեղումին: Երբ վերջապէս պայթեցաւ յեղափոխութիւնը, Լենինի մտերիմ բարեկամը դըրեց իր «Անժամանակ մտածումներ»ը (Untimely thoughts), ուր տեղ կը գտնէր

Համայնափարական տհաճակներն են գրաքննությունն քննադատությունը:

Գրական եւ արհեստավարժ մտաւորականութեան ընկերային նախակարապետները երեւցած էին արդէն քաղաքականութեան մէջ Փրանսական Յեղափոխութենէն առաջ, իբրեւ փոխտոփաներ եւ Փիզիոկրաքներ: Անոնք բարեկարգիչներ էին, եթէ ոչ յեղափոխականներ: Ռուսոն էր, որ իր բացարձակ ժողովրդավար իշխանապետութեան վերացական գաղափարով (ներառեալ արքայապանութեան իրաւունքը) դարձաւ յեղափոխութեան գրական նախակարապետը: Ան նախատեսարարն է ներկայի մանրանկար «աւանգարդ մտաւորականին» (alienated intellectual): Անոր յեղափոխական ժըւտացածին գաղափարները յար եւ նման են արդի յեղափոխութիւններու գաղափարաբանական տրամաբանութեամբ միտումներուն, որոնց տարագում կը տրուէր Համապատասխան քաղաքական գրողներու (լիթերատի — սերունդներուն կողմէ), եւ որոնք, ի Հարկէ, կը գործածէին իրենց գարարչընկեր եւ ժողովուրդի հոգեբանութեան յատուկ ըսելաձեւեր: Ռուսոյի մօտ նոյնպէս կը հանդիպինք ժամանակակից ընկերութեան կողմէ պարտադրուած ուժայղութիւն — կորսուած երջանկութիւնն ու կորսուած առաքինութիւնը հետեւեալք են ընկալան մարդ էական քաղաքացի մարդու վերածման: Սթըրնընը եւ Մարքիզ Երկուքն ալ ուղղակի հետեւորդներն են Ռուսոյի: Գոյութիւն ունի լուսաւորեալ յեղափոխականութեան բնաբաններու յատուկ մտայնութիւն մը, որ նախատեսած էր 19րդ եւ 20րդ դարերու ժողովրդավար եւ մարքսիստ երազներու ամբողջութիւնը: Կոյր զանգուած մը, որ յաճախ չի գիտեր, թէ ինչ կ'ուզէ, որովհետեւ չի գիտեր, թէ ինչն է լուսը իրեն Համար, ինչպէս կրրնայ գլուխ հանել այնքան գծուարին նուաճում մը, որն է, օրինակ, օրէնսդրական կարգուսարք մը: Ասիկա կրրնայ յաջողիլ միայն օրէնսդէտի մը ձեռքով — գերկրայափը, որ մեքենան կը չի հէջ: Այստեղ մէկը արդէն կը զգայ ներկայութիւնը Բոպպիսիէտին, որ բեմերու

վրայ կը սպասէր՝ Թաղադրելու Համար քանականութեան Աստուածունին իբրեւ Գերազոյն եւկը Նոթըր Ծածի, եւ որ կը սպասէր սարսափի իշխանութեան կիրարկումով ժողովուրդը մղելու դէպք ազատութիւն: Նոյնիսկ Իսթոփիայի աշխարհազրական տեղադրումը գոյութիւն ունի Ռուսոյի մօտ (ոչ տակաին Թոմաս Մոորի մօտ): Ազնուական վայրեցիկներէ, ու թէեւ Համայնապիտարանի մասնագէտները վերապահութեամբ կը գիտեն վերացական գրութիւնները, ժամանակակից «մտաւորականութիւնը» Համակերպող հետաքրքրութեամբ Ռուսոն կը փնտէր Պուկանովիչի կամ շնախարհիկ այլ մայրերու մէջ, այնպէս՝ ինչպէս մեզի ժամանակակից Հաւատացեալներ ուխտի կ'երթան իրենց Իսթոփիաներուն՝ — Մոսկուա, Փերին կամ Հաւանա:

Լուսաւորութեան դարու փոխտոփաներ մանկավարժութեան շուրջ ունեցած իրենց ազատական գաղափարներով եւ քաղաքականութեան մէջ ցուցաբերած շափաւոր թէ պարզունակ մտայնութեամբ, տակաին չեն կրնար յեղափոխութեանց իսկական գոհաբերողները Համարուիլ: Անոնք բոլորն ալ մեռած էին, երբ պայթեցաւ յեղափոխութիւնը — բացի Քոնտոսրաէն — բայց Քոնտոսրաէի պէս բոլորն ալ զոհ պիտի երթային Ահարեկչութեան, եթէ մինչ այդ ողջ մնացած ըլլային: Անոնք ծայրայեղօրէն ազդուած էին Լոքէն՝ Բրիտանական Կանոնագրութեան օրինակով, միաժամանակ չափով մը ազդուած էին վոլթէրեան կասկածաբանութենէն, ուր ալ զժուար էր իրենց գործնականօրէն ընդունիլ Ռուսոն, երբ զայն մերժած էին անգամ տեսական գետնի վրայ:

Ինչպէս Քոլլըքիճ նշած է՝ գոյութիւն ունէր զնական կապ մը անոնց փոխտոփայութեան եւ բոնտոյութեան միջեւ, զորոնք չէին կրնար դիմադրուել իրենց հպարտ յաւակնոտութիւնները՝ իբրեւ մարդկային ցեղը ազատագրողներ: Այն ատեն, երբ յեղափոխութիւնը երեւցաւ (եւ Կոնքուրները գրեցին, որ անիկա սկսաւ սալոններու մէջ, ուր փոխտոփաներ կը յաճախէին), մտաւորականութեան մէջ

ԱՆՏՐԷ ՇԷՆԻԷ, ԳԼԽԱՏՈՒԱԾ՝ 1794ԻՆ

ուրիշ խումբն էր, որուն սահմանուեցաւ տիրապետող զերը — զաւստներու դատաւորներ՝ Բուլէսփիէի նման, ինքեւս արկածախնդիրներ՝ Մարայի նման, զործակատարներ եւ զուհակարարներ... Ու բնիկ էր յարգարուէր յիշեալ սխալներուն եղբարդուելոյն տաղին արարին համար, որ ծնունդ կ'առնէր քաղաքական դրականութեան սկզբունքներուն եւ անոց յեղափոխական գործադրումին բախումով։ Գրադէտներ (թէեւ ոչ միշտ գրականութիւնը) յաճախ զուհերն էին ասոր։ Անոնք, որոնք փարեցան յեղափոխութեան զաղափարին իրեւ ազատագրումի առասպելի մը, յաճախ աստապեցան պատրանքաւորութիւնէ։ ասիկա, սակայն, պատճառ մը չեղաւ, որ համապատասխան գրական սերունդներ վերջնօրին չենթարկուին յեղափոխութեան մը գողութեան, եւ չլսածան անոր շուրջ, ինչպէս թիթեռը՝ բոցին։ ձիւդ է, որ ներկայիս նման շատ մը զրադէտներ կը նախընտրեն պաշտել այդ զաղափարը աւելի վերապահօրէն, բայց պատմութիւնը կը փաստէր, որ զրադէտները, մարդոց միւս զանգուածին պէս, անպայման չեն ընտրուիր անփոխադարձ սէրերէ, եւ մտրդկութեան միւս զանգուածին նման զարմեալ կը տարուին աւելի միքերով եւ

կիրքով, քան բանականութեամբ եւ պատմութեան ընծայած փորձառութեամբ։

Ահաբեկչութեան ժամանակ, երբ Քոնտորէ կը գտնուէր Թաքստոցի մէջ, գրեց իր «Մարդկային հոգիի յառաջդիմութեան ուղիք» («Scetch of the Progress of the Human Spirit») անուն օրհնեալ գործը, ուր ան կը վստահեցնէր (Թրոցքի պէս), թէ «մտքուն կատարելագործումը բացարձակապէս անսահման է», եւ թէ՛ «գիտութեան ներկայ կացութիւնը կը հաւաստիացնէ մեզի, որ մեր ժամանակները անկի երջանիկ պիտի ըլլան»։ Քոնտորէ յիշեալ տողերը կը գրէր 1794ի Մարտին։ Ասկէ ուղիղ երեք շաբաթներ ետք, ան կը ձերբակալուէր եւ կը թուաւորէր ինքզինք՝ խուսափելու համար կառափնաւորէն։ Մինչ Թրոցքի իր «Գրականութիւն եւ յեղափոխութիւն» գործին հրատարակութենէն ետք, տասներեքնոց տարի եւս կ'ապրէր՝ տնտեսուհի համար ստալինեան օրացակոյտը եւ վերջին յիշելու իր հատորին մէջ 1924ին կատարած նախատեսութիւնը, թէ՛ «Ապագային կեանքը միօրինակ պիտի չըլլայ»։

Գեղեցիկ դպրութեանց համար՝ Ճերանսական Յեղափոխութեան եւ Նափուլէնի ժամանակաշրջանները ամուլ եղան։ Թրոցքի կը մեկնարանէ այս պարագան իր վերադիմալ հատորին մէջ, համաձայն ա'յն երեւոյթին, որ Փրանսացիներ զրադէտն չեն յեղափոխութեամբ. բացատրութիւն մը, որ վերաւոր է եւ գոհացուցիչ չէ։ Յամենայնդէպս, իրականութիւնը ա'յն էր, որ զրադէտներու մեծամասնութիւնը աքսորուած էր այդ շրջանին, եւ մնացած փոքրամասնութեան մէջ շատեր արդէն կը սարսափէին իրենց կեանքին հաւոյն։ Բոլորը չէ, որ Սիէէսի նման կրնային ըսել «Սու ապրեցայ», երբ ամէն բան աւարտած էր։ Ահաբեկչութեան շրջանին, բանաստեղծ Քամիլ Ծէմուլէն, մօտիկ բարեկամ մը Բուլէսփիէին, կը գլխատուէր. նոյն ճակատագրին կ'ենթարկուէր նաեւ այլ բանաստեղծ մը, իր սերունդին ամէնէն փայլուն ներկայացուցիչը համարուող Անտրէ Շէնիէն։ Գրականութեան պատմաբան Փ. Է. Շարպէ

դիտել կու տայ, թէ՛ «զաղթը՝ յեղափոխութեան իբրեւ անխուսափելի ազդակ, կարեւոր անդրադարձներ պիտի ունենայ փրանսական գրականութեան վրայ»։ Նափուէնի տիրապետութեան շրջանին, Վոլթէրեան միտքը, ինչպէս նաեւ Մոնթէսքիէօյի ազատական ոգին, աճեցան ինստիտուտներու մէջ՝ ենթակայ Կայսեր անունով գործող Թուէլի ոստիկանական ճնշումներուն, միաժամանակ ենթակայ Նափուէնական խիստ դրաքննութեան, որ ազատական մտաւորականները կ'անւանէր իտիւոլիկներ կամ բնագրանցական միլիարմաներ։ Մտածածը Սթալ կ'աջորդէր Փարիզէն եւ անոր «Գերմանիա» (De l'Allemagne) անուն հատորը գրաքննութեան կողմէ կը դադարեցուէր շրջադարձութենէ։ Տիկինը կ'անունէր ոստիկանական հակոդութեան տակ եւ, ի վերջոյ, կ'ապստանէր արտասահման։ Պէնամէն Բոնաթանթ մնայուն հակադրութեան մէջ էր Նափուէնի հետ եւ անոր իշխանութեան վերջին շրջանին կ'անցնէր Գերմանիա։ Բոնաթանթ իր դուստր-գործող՝ «Ատալֆ», լոյս կ'ընծայէր 1819ին միայն, հակառակ անոր, որ զայն դրած էր 1806ին։ Միայն Նափուէնի անկումէն ետք էր, որ Ֆրանսական դրականութիւնը վերածագեցաւ, յայտնաբերեալ Շաթոպրիանի եւ Հիւկոյի, Լամարթիէի եւ Վիկտի, Սթանտալի եւ Մէրիմէի գործերով։

Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը զօրանոր ազդեցութիւն մը ունեցաւ արտասահմանի գրողներուն վրայ։ Առաջին հերթին, անիկա գրողներու մօտ արթնցուց ուժեղ համակրանք, բայց աւելի ուշ՝ անոնց խոնգալառութիւնը նուազեցաւ, լաւագոյն պարագային վերածուելու համար դրական պատրանաթափութեան։ Յեղափոխութիւնը կ'ընկալուէր իբրեւ ախոյեանը տառապելիի եւ սկարին, չքաւորին եւ ճշուածին, եւ նոր յոյսեր կ'առաջացնէր անտեսուածներուն եւ ընդհանրապէս բոլոր մարդկութեան մօտ։ Յեղափոխութեամբ կը ներմուծուէր բանականութեան եւ հասարակութեան օրէնքը։ «Ներանութիւն էր այդ արշալոյսին ազդ ըլլալ, իսկ երիտասարդ ըլլալ՝ նրա»

ՎԱԿՏԵ ՏԵՄՈՒԼԷՆ, ԳԼԽԱՏՈՒԱԾ՝ 1794ԻՆ

կիցքը իճԳԸ էր, կ'ընէր Ուրբաթըրթ եւ կը բացատրէր խանդավառութեան աղբիւրը։

Վեպերու երկրին ձգտականութիւնը, Ուր քառակամութիւնը կը բաւի իր իրաւունքները ապահոված ըլլալ...

Բայց շուտով վրայ հոսաւ «յուստ-խարութեան միշտը», երբ Ուրբաթըրթ յայտնաբերեց, որ յեղափոխականները, չէրենց կարգին, իրենք դարձած են «ճշուածներ»։ Երբ անգրագարմ մը, որ պիտի արձագանգէ դարեւու ընդմէջէն. «Աստուած, որ ձախողեցաւ»։ Բոլորին, որ աւաղին խանդավառուողներէն էր յեղափոխութեան գաղափարով, զրեց յուսախարութեան կծու տողեր։

Ստրուկներ՝ իրենց անփական ընտրութեամբ. խենթ խաղին մէջ։

Անոնք քանդեցին իրենց ձեռնակապերը եւ հազամ անունը

Ազատութեամբ, որ քաղաւած էր ծանրածանր շղթաներու տակ։

Կէօթէ, Բանդ, ՊէթՆովէն, բոլորն ալ պատրանաթափ եղան։ Կոյս կ'եղբարեացէ. «Բանականութեան երազը կ'արտադրէ ձիւղներ»։ Յեղափոխութեան

ստեղծած կացութեան ուսումնասիրութիւնը դարձաւ յուսախար գրադէտները գրադէտնող այժմէական երեքը: Հէյաէրլէն կը գրէ, թէ՛ Վեմլ ար պատճառ դարձած է կառավարութեան, որ դժոխքի մը վերածուի, պարզապէս հետեւեալ է մարդուն տ'յն ճիգին, որով ան փորձած է գոյն ընել իր գրախորհը: Աւելի ուշ, ճոթոյնեւելի, յօնով իր երեստարդութեան յեղափոխական համոզումները, ոչ չընդունաւ յեղափոխականութեան իր հակադէտութեան մէջ կ'արձագանգէ. «Վարչակարգը, որ կը սկսի անսահման ազատութեամբ՝ կ'աւարտի անսահման բռնատիրութեամբ»: Նման արասայասութիւններ տեղ գտած են բազմաթիւ գրողներու էջերուն, մինչեւ մեր օրերը: Բայց մտածումը նորութիւն մը չէ: Փառքայ արդէն իսկ իր օրին բռն էր. «Մարդ ո'չ երեւոյն է եւ ոչ այլ ճիւղ. դժբախտութիւնը հո'ն է, սակայն, որ ան, որ կոչուած էր երեւոյն մը ըլլալու՝ կը կոչուի ճիւղ մը»:

Ճրանսայի մէջ, Թաղաւորութեան վերահաստատումէն ետք, գրականութիւնը կը ցոյցնէ յուսախարութիւնը աշխարհի եւ հմայաթափութիւնը յեղափոխական զազախորներուն: Ճրանսական վիպապատմութեան սկզբնական փուլը յազադած հակադէտութիւն մըն էր անգլիացիներու բանականութեան եւ մարդկային կատարելագործումին վրայ անոնց ունեցած հաւատքին: Սեպտեմբերեան Զարդերու, Ահաբեկչութեան եւ զուտ բանականութեան փոխակերպումը յեղափոխական գործնական մտքի եւ ցնորքի, եւ նախնիների յարձակողապաշտ ազգավարութեան ազատութիւնները ժամանակի ընթացքին ազատեցան եւ այլեւս անոնց ազդեցութիւնը չնջուեցաւ գրողներու երեւակայութենէն: 1830ական թուականներու վիպապաշտութիւնը, Ճրանսայի մէջ թէ՛ այսօր, ընդհանրապէս կը կրէր յեղափոխական թելադրականութիւն: Ճրանսայի մէջ յեղափոխութեան առասպելը կը զարգանայ հայրենասիրութեան եւ յեղափոխութեան նոյնացումով: Սին Ժիւսթի եւ Տանթոնի բոցաշունչ հոեւտորութիւնը կը զառնայ յեղափոխութեան

խանգը (Datos): Վալմիի եւ Կայսեր Հրամանատարութեան տակ Փրանսական քանակին շահած յաղթանակներուն փառքը կ'ողջանորն պարտեալ ազգն ու անոր գրադէտները: Նախնիների գործարենբէն մէկուն զաւակը՝ Վիգթոր Հիւօ, իր գրականութեան մէջ յաջողապէս կը ցոյցնէ այս եղափոխութիւնը: Փոքրվիլի սկիզբնականութիւնը աւելի ուշ միայն տեղ պիտի գտնէր: Ան առաջին մատուցականը եղաւ՝ ըմբռնելու համար, որ յեղափոխական շարժում մը կրօնական հաւատքը կը վերածէ քաղաքական հաւատամքի, բայց կը պահէ նախորդին հիմնական յատկանիշները, այսինքն՝ անիկա կը բաժնէ կրօնական շարժումներու հետ տաւաղապաշտ մոլեռանդութիւն մը, հակառակ անոր, որ չի հաւատար Բարձրեւելին: Բայց, 1840ական թուականներուն, յոյսն ու յուսախարութիւնը անգամ մը եւս գլուխ կը ցցեն ու կը դառնան բացարձակ քաղաքական երեւոյթ: Պապիօֆի եւ Պուանտրոթի «Հաւատարմութիւնը դաւաճանութիւն» (Conspiracy of the Equals) ներշնչուած յեղափոխական գաղափար կազմակերպութիւններ կը աւարածուին ընկերութեան մը մէջ, ուր կար հակայ պահեստ մը լուսանցքի մարդոց, մարդիկ, որոնք փառասէր եղած էին, բայց յուսախար մատուցականութեան թեկնածուներ մնացած էին միայն, ինչպէս Ժիւլիէն Մորէլի եւ Բասթիլեւաքի նմանները, որոնց աճէնէն թիչ առիթը կը տրուէր «Փարիզի իշխանութիւնը ստանձնելու»: Մարդիկ վերստին կը փարին յեղափոխութեան գաղափարին: Մարքս եւ Էնկէլս կ'ուսումնասիրեն Ճրանսական ճեղքափոխութեան աւանդութիւնը:

«Նրեք յաղթանակներու» վերջինին մախողութենէն ետք, ճոհանակը կը վերսկսի շարժիլ: Պատկեր կ'ափսոսայ իր յեղափոխական գրիտովութիւնը. «Ինչը կը դրայ Տոպէր» իր «Զգացական կրթութեամբ» (Education Sentimentale) հատորին մէջ, որ 1968ի Մայիսի դէպքերուն ընթացքին յատուկ հանդիման կարգաւորեցաւ միջին տարիքի մարդոց կողմէ: Գլխատումներով յատկանշուող 1948ի Վեմլիսի օրերէն եւ 1851ի պետական

հարուածէն ետք, ֆրանսացի գրողներ կը սթափին յեղափոխական զգիւնութեանէն: Պօտլէրի համար արամարանուած Իւթոփիայի պապները երկրային Դրախտին դիւիփայր ցուացումն է — Իւթոփիականներ — Վժողովրդային երջանկութեան ձեռնարկուները: Ենեղամիտներ են, որոնք զրազած են ժարգոց հետ խաղալով, յանուն առաքելին: Պօտլէր իր ճշշիշի բանաստեղծութիւնը կտարին մէջ, հեզմանքով դիտել կու տայ, որ Վժողովրդ (Ռուսո) իմեզիմէ ցիմովցուած է առանց հաշիշի:

Ֆրանսայի մէջ, գրականութեան եւ յեղափոխութեան միջեւ վէպին արձանագրած պատմական տարբերութիւնը զրազած ամէնէն կրթոտ եւ ամէնէն աւելի յարմար օրինակը կը հանդիսանայ Ժան-Փօլ Մարթը, որ կը յարձակի Պօտլէրի եւ Մլոպէրի վրայ յատուկ կերպով: Անոնց մասին գրած իր գրքին մէջ, Մարթըր Պօտլէրը կը նկատէ պարզ ըմբոստ մը, որ նման է իսկական յեղափոխականին, այսինքն՝ չ'ուզեր փոխել աշխարհը, իսկ Մլոպէրը կը նկատէ քաղաքի մատուորական մը, որ հակառակ աշխարհը արհեստականի մը նման գիտելու իր ճիշդութունը, կը մնայ քաղաքի աշխարհաւոր-հացբով քաղաքի մը: Մարթըր մօտ յեղափոխական լատանտութիւնը քիչ մը աղօտած է, բայց տակաւին կը փալփի:

ՎՄարդկային կացութիւնը պիտի մաքրագործուի՝ արդեօք շահագործումներէ, արժացումներէ եւ այն քաղաքէն, որ մոզկայի է այս ընկերութեան մէջ: Վրաստան չեմ... Պատմաբաններ կը մեղադարեն յեղափոխականները բսելով, որ անոնք չեն գիտեր ո՛ր կանգ առնել: Բայց հակառակը ճիշդ է: Յեղափոխականները միշտ կանգ կ'առնեն այնպէս մը, որ յաջորդող սերունդը պարտաւորուած զգայ հետեւելու իրենց օրինակին... Թերեւս աւելի լաւ կ'ըլլար, եթէ անգամ մը հա-

մար յեղափոխական շարժում մը գործութիւն առնար ամբողջ ճանապարհը միանակը կտրելու:

Այսքան յուսաբարութիւններէ ետք, ոչ մէկ բան աւելի յատկօրէն կ'արտայայտէ յեղափոխութեան Իւթոփիային կողմուած ըլլալու պարագան. ինչը, Մարթը վստահ է, թէ Իւթոփիան պիտի կերտուի ապագային. բայց կ'այսպէս նախորդ յեղափոխականները, որոնք ձախողած են՝ կերտելու դոյն անցեալի մէջ, չ'ուզելով զետրի ամբողջ ճանապարհը: Ի՞նչ ալ նշանակէ այս վերջին հաստատումը, երբ զայն զետեղենք Մարթըր ընդհանուր գրականութեան մէջ, կը տեսնենք, որ ան կ'արձանագրէ իր նախընտրութիւնը. «Յեղափոխութիւն մը՝ առանց անարեւելութեան»:

Ֆրանսական Յեղափոխութեան պարագային, կտրելի է տակաւին հասնալ վերոյիշեալ կէտը, մէջբերելով սկզբնականին ձեռնարկին Մարթըրի տպաւորութիւնները, որ աղօտած 1791ի դէպքերէն, կը հաստատէր. «Միւսմասկան Յեղափոխութեան անօրինակ մեղմութիւնը եւ փոքր քիւով անհասկնալ ոյճացումը՝ նման հսկայ զանգուածի մը անկումին ընթացքին»: Բայց նման տպաւորութիւններ հեռարար չեն Ռուսական Յեղափոխութեան առեւ — Ֆրանսական Ահաբեկչութեան գոհերը 20 հազար կը հաշուէին, մինչ Սովետական Մեծ Ահաբեկչութիւնը իւրից 20 միլիոն — հաաւարար չորս արբանաբանութիւն կ'ըսէ. զարեւի չէ օմէլէթ պատարասել առանց հակաթի կոտորելու: Այսուհանդերձ, վախճանը՝ Իւթոփիան, եւ միջոցները՝ Յեղափոխութիւնը, կը մնան առաջնորդ աստղերը մատաւարականներու եւ գրողներու, որոնք կ'որոնեն պատմական կարուկ կարելութիւններ եւ ամբողջական լուծումներ:

ԼԵՈՓՈՒՏ ԼԱՊԷՅ

(Շար. 1)

Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԷՆ-ՃՈՆ ՓԻՐՍ

Դարուս մեծագոյն բանաստեղծներէն մէկն է տնկասկած Սէն-Ճոն Փերս, որուն գործերը թարգմանուած են աշխարհի բոլոր լեզուներով: Անոր տնունին կարելի է հոգել անցրապետային մակդիրը:

Անձը կատարելապէս հասկնալու համար՝ պէտք է անջատարար ուսումնասիրել ունեւորը եւ բանաստեղծը:

Ալեքսի Սէն-Լեթէ կամ Ալեքսի Լեթէ Ժնան է 31 Մարտ 1887ին, Կուսայուսի կղզին, բնութանիքի մը մէջ, որ հոն հաստատուած էր Ժէ. դարուն:

Սէն-Ճոն Փերս իր պատանութիւնը անցուց այդ գեղեցիկ կղզիին մէջ, ուր երկինքը, ցամաքը եւ ծովը կը ցուցադրէին դոյներու եւ ձևերու տեւական հանդէս մը: Իր երկրորդական ուսումը կատարելագործելու համար՝ ան կը մեկնի Ֆրանսա եւ կը յաճախէ Փո քաղաքի լիսէն: 17 տարեկանին կը գրէ իր առաջին պոեմը, որ լոյս կը տեսնէ «ԷՆ. ԷՍ. ԷՄ.» պարբերաթերթին մէջ:

Իր համալսարանական ուսումը աւարտելուն պէս կը մտնէ դիւանագիտական ասպարէզ եւ կը հասնի բարձր դիրքերու: Կը նշանակուի գեապան եւ կը վարէ մանաւանդ արտաքին գործոց նախարարութեան բնդհանուր քարտուղարի պաշտօն: Դործ կ'ունենայ ժամանակակից մեծագոյն քաղաքական դէմքերու հետ, բայց կը մերժէ ստաննել նախարարի պաշտօն: Հմուտ դիւանագէտի իր կերպարանքին տակ թաքնուած էր զգայուն սիրտ մը եւ տեսանձնի երեւակայութեամբ բանաստեղծ մը:

Գիշերուան լուսթեան մէջ՝ Ալեքսի Լեթէ մէկ կողմ կը հրէր դիւանագիտական թղթաւորները, կ'աւանանանար իր երեւակայութեան հետ եւ կը գրէր բանաստեղծութիւններ: Մական պաշտօնի վրայ եղած շրջաններուն քանի մը մտերիմներ միայն գիտէին, որ Ալեքսի Լեթէ նաեւ բանաստեղծ էր, բայց կը մերժէր հանրութեան հրամցնել իր գործերը:

16 Յունիս 1940ին, այսինքն՝ զօրավար տը Կոյի հռչակաւոր կոչին երկու օր առաջ, Ալեքսի Լեթէ կը հեռանայ Ֆրանսայէն ու կը հաստատուի Միացեալ Նահանգներ: Վիշիի կառավարութիւնը գայն կը գրկէ Փրանսական քաղաքացիի իրաւունքներէն:

Այդ թուականէն սկսեալ կը հրատարակէ իր արտագրութիւնները Սէն-Ճոն Փերս տնունին տակ եւ համբաւի կը տիրանայ Միացեալ Նահանգներու

մէջ: Պատերազմէն ետք ժխտի իր անունը կը ճանչցուի իր հայրենիքի գրական շրջանակներուն մէջ:

1960ին կը ստանայ Նոպէլեան մրցանակը:

Սեն-ձոն Փերսի բոլոր գործերը բանաստեղծական բնոյթ ունին եւ թիւով սահմանափակ են եւ կը կրեն հետեւեալ անունները — «Իրուաւիք» (1911), «Անապազ» (1924), «Աքսոր» (1942), «Ամմոնիք» (1946), «Զիւնիք» (1946), «Հովեր» (1946), «Լեյլի ջուրեր» (1957), «Քրամիք» (1960):

Բանաստեղծական գեանի վրայ՝ Սեն-ձոն Փերս կը յիշեցնէ Փօլ Գլուալը, որուն տաղանդին խանդավառ հիացող մըն էր: Երկուքն ալ մեծ պաշտօններու արժանացած են դիւանագիտական մարզին մէջ եւ ճանչցած են իրենց երկիրները, մասնաւոր Մայրաքաղաքը Արեւելքը: Երկուքն ալ կը զործածեն ո՛չ թէ կարճ ոտանաւորները, այլ լայն համարներ, որոնք կը նմանին արձակի պարբերութիւններուն եւ ուր կարելի է պարփակել լայնածաւու պատկերներ եւ ընդարձակ ողբերգութիւններ:

Գաղափարի գետնի վրայ՝ Քլոտէլ հաւատացեալ մըն է եւ կը պատմէ Աստուծոյ փառքը եւ ամէն տեղ կ'որոնէ Անոր ներկայութիւնը, մինչ Սեն-ձոն Փերս ունի ինքնուրոյն կրօնք մը, որուն քահանան ինքն է, եւ եկեղեցին՝ ամայի, պատկառազու եւ յախտնական բնութիւնը:

Եթէ «Իրուաւիք» հատորը, որ կ'ողբկոչէ իր ծննդավայր Կուալտուրփը, ոչ մէկ նորութիւն կը բերէ բանաստեղծական գեանի վրայ, իր ամէնէն յատկանշական գործերէն մէկը կը հանդիսանայ «Անապազը», որ գրուած է Զինատաանի Կողբ անապատին տուած իր մէկ այցելութիւնէն ետք: Քլոտէլի աղղկելութիւնը դեռ զգալի է, մասնաւոր՝ երբ ան կը հակադրէ մարդը անհղատեանի բնութեան հետ:

Թաջորդ հատորը՝ «Աքսոր», որ գրուած է օտարութեան մէջ, պէտք է դիտել անհատական եւ պատմական տեսանկիւններէ: Մարդը՝ բաժնուած իր հայրենիքէն, մարդկութիւնը՝ աշտուած իր ստեղծած աշխարհէն, եւ սակեալ՝ բարբորոսներու պատճառով: Տեսնելով, թէ որքան դժուարեկ է մարդուն կերտած գորաւոր քաղաքակնութիւնը, բանաստեղծը կը յայտնէ իր մտահոգութիւնները: Թէեւ իր երգը ձեռնած չէ ասանձին ասի մը, այսինքն ո՛չ մէկ երկրի, որովհետեւ ինք աշտուած է բոլոր հայրենիքներէն, սակայն իր թափառումներուն ընթացքին կը շոյէ Նւրոպա ծնած շուն մը, եւ չի մոռնար արձանագրելու մուսային վերջին հրահանգը.

«Եւ հիմա, ո՛վ քանստեղծ, մամն է հովովելու անունդ, ծնունդդ եւ ցնդդ»:

«Հովեր» հատորին մէջ բանաստեղծը կ'ողբկոչէ քանդումի ուժերը, որոնք կը տիրեն աշխարհի վրայ եւ կը հալածեն զինք:

«Լեյլի ջուրեր»ը կ'երգեն ծովուն հրաշալի առասպելը:

«Քրամիք»ը հրաժեշտ մըն է արուած երկրազունդին, մարդուն, մասնակին, որոնք պիտի մուլուին անժամանակ յախտնականութեան մէջ: Հետեւեալ խօսքերը ուղղուած են բոլոր անոնց, որոնք արժանի են զայն լրանելու.

Օտարական ես՝ աշխարհի բոլոր ասիւններու վրայ...

Պիտի բնակիմ ամուսնիս մէջ, եղաւ պատասխանդ նախանգիտի պաշտօնեային: Եւ լուսայափայտներու սեղաններուն վրայ միայն պզտոր բաներ կրցար շարել:

Ինչպէս երկաթէ այն խաշոր դրամները, զորս շանթը եղեւ դուրս կը հաճէ:

ԼԵՂԻ ԶՈՒՐՆՐ

Եւ ծովը մօտեցաւ մեզի՝ ողբերգութեան քարէ աստիճաններուն վրայ. իր խշտաններով, խնամակալներով, պատգամաւորներով, որոնք հազած էին մետաղ եւ հռետորութիւն, փորուած աչքերով իր մեծ դերասաններով, իրարու յարդող մարգարէներով, իր կախարդութիւններով, որոնք կը կայտառէին փայտէ իրենց մոլորութեան վրայ, բերանը լեցուն սեւ խիւներով, եւ հարկատուն իր կռիւներով, որոնք կը փախչէին երգին արտերուն մէջ:

Իր հօտազներով, ծովահէններով եւ մանուկ քաղաւորներու ստուռութեամբ... իր մարդերու եւ հրէշներու ամբողջ արջառով, ա՛հ, իր անմահ հեքիաթներու ամբողջ պաշարով, ուր ստրուկներու ամբոխները համզագունած էին իր աստուածային պիտակներուն եւ ճծոյզներէ ծնած մեծ աղբիւներուն...

Եւ մինչ մենք կը վազէինք մեր երազներու խոստումներուն, մատաղներով եւ հուլերներով ծանրաբեռնուած կարմիր հողէ քարձուրութեան մը կողմէ, եւ մինչ կը փախչէինք կարմիր հողին վրայ, հեռուն՝ մեր երազներուն միւս երեսին տեսանք բարձրանայր, զարդարուած քարուհակներով եւ նպարեղէններով, ինչպէս խոյի մը հակառէ: Իր տեղատեղութեան մէջ գտնուող այդ սուրբ բանը, ծովս, տաքօրինակ, սկսած էր տարակաւի իր հսկումը, քափառող ծովը, բռնուած էր իր խոտորումներուն քակարդին մէջ:

Եւ բարձրացնելով մեր քեւերուն շրջանակը՝ արձակեցին մարդաս այդ ճիչը, որ կը հասնէ մարդկային տախտակին, եւ մեր հակառակ վրայ զգացնէ քաղաքական հուշերէն ծանր քեռը: Մեր իդներուն ամբողջ ծովը, որ աղիքներով եւ միսի շերտերով լեցուն սեւ տաշտի մը պէս կը մխար գոհաբերողին սալաքարուած բակին մէջ:

Եւ ունեցանք, ունեցանք... Ա՛հ, կրկին քսէ, յա՛ւ էր այդպէս: Ունեցանք... Եւ եղաւ սեւ գիւններու եւ մաղձերու այնպիսի երաշխիք մը, ծովը՝ մեր հոգիին բարձրութեան եւ իր անուրանալի մերկութեան մէջ մեր դիմէն աւելի բարձր էր: Անոր կենդանի ամբողջ դիմաք տարածուեցաւ երկրի մէջ թմրուկին վրայ, ինչպէս կաւէ ամայացած մեծ պատերուն վրայ:

Փայտէ չորս ցիցերու վրայ տարածուած՝ խաչածեւ գոմէշի մարք մը:

... Ռրովհետեւ պիտի վերադառնաս, ներկայութիւն, իրիկունս առաջին սիւնին հետ:

Քու նիւթիդ մէջ եւ քու միսիդ եւ ծովու քու ծանրութեանդ մէջ, ո՛վ կաւ, ախորի քարին գոյնով, ո՛վ ծով, յղացուած մարդոց եւ կաղնիներու տնոնց երկրին մէջ, դա՛ւն՝ աշխատանքի եւ ուժի ծով: Էգի ալիքներու եւ փոսփոսի բոյրով, առեւանգումներու շաշող մտրակներու մէջ: Մա՛վ, մատչելի մտքի արարներու կրակին...

(«Լեղի Զուրն»)

ՆԵՐՔԻՆԱՆՈՒԶՈՒԹԻՒՆ

Մենք միշտ պիտի չապրինք դեզին հողերուն վրայ, հեշտամբի հողերուն վրայ...

Ամառը, աւելի քնդարձակ քան տիեզերքը՝ ամբողջ տեղանքներէն կը կախէ կլիմայի բազմաթիւ յարկեր: Հսկայ երկրագունտը իր մակերեսին վրայ կը քաւալէ մոլորներուն տակ իր տոգոյն խանձողը — մեղրի, ծծամբի եւ

անմահ քանկյուն գոյներով, խոտերով ծածկուած հողը կը բռնկի նախորդ՝ տարուան յարդերով, եւ մէկ հատիկ ծառի կանաչ ծառնեղէն երկինքը կը ծծէ իր մանիշակագոյն աւիշը:

... Աւելի ցած ձայնով՝ մեռելներուն համար, աւելի ցած ձայնով՝ ցերեկուան մէջ: Կարելի է, որ մարդաւ սրտին մէջ պարունակած այնքան քաղցրութիւնը, որ մը գտնէ իր շափը... Քեզի կ'ըսեմ, հագի՛ս, ձիւս մը բռնէմ մթազնած, ո՛վ իմ հոգիս: Եւ ցամաքային կարգ մը քաղաքներ, որոնք կը մաւարկեն արեւմտեան կողմը, մեր ծովային քաղաքներուն յաջող միմտներն են:

Տօգոյն երկինքին արեւելեան կողմը. կայրի մը ճերմակեղէններով կնճռուած սրբավայրի մը պէտ՝ կը շարունակ խաղաղ ամպեր, ուր կը զատնան կոտորներու եւ քաղաքներու խլիղները: Ծուխեր՝ որոնք մեզմէ կը խլուին օդի շարժումով մը. հողը ապառաժի մէջ է, հողը կը ծնանի հրաշայիւթներ:

Եւ կէտօրին, երբ յամապի ծառը կը խորտակէ գերեզմաններու հիմները. մարդը կը փակէ կողերը եւ կը գովացնէ ծոծրակը դարերու անցեալին մէջ... Մեռած փոշիներուն տեղ հրազի հեծելագործեր, ո՛վ ունայն համբաւներ, զորս հովը կը ռանձարձակէ մինչեւ մեզ: Ո՛ր գտնել, ո՛ր գտնել այն մարտիկները, որոնք իրենց արգասաւորման ընթացքին պիտի պաշտպանեն գետերը:

Երկրագունտին վրայ հասող առատ ջուրներու ազմուկէն՝ հողին ամբողջ ազր կը սարսռայ երազներու մէջ: Եւ յանկարծ, ա՛հ, յանկարծ, ի՛նչ կ'ուզեն մեզմէ այս ձայները: Գետերու ռոկոնոցներուն վրայ: Ուրի հանեցէ՛ք հայելիներու քաղմութիւն մը: Թո՛ղ արդարութիւն պահանջեն դարերու ընթացքին: Քարեր՝ տնկեցէ՛ք իմ փառքիս, քարեր՝ տնկեցէ՛ք լռութեան եւ այս վայրերու պահպանման: Կանաչ արայրէ՛ հեծելագործեր՝ անծայրածիր սալայտակներուն վրայ:

Հսկայ քաղաքի մը ստուերը կ'անցնի դէմքիս առջեւէն:

(«Անապագա»)

ՓՈՂ ԷԼԻԻԱՐ (1895-1952)

Փօլ Էլիւարի գրական ասպարէզը դուզահեռ կ'ընթանայ իր քաղաքական համոզումներուն հետ, որոնք առաջ եկան դէպքերու ներդրածութենէն: Անոր անունը կը յիշուի Արակոնի հետ, որովհետեւ ներշնչութիւն եւ արտայայտութեան մարդերուն մէջ նմանութիւնը մեծ է երկուքին միջեւ:

Իրեն անունով հոգէն կրենաւ՝ Փօլ Էլիւար ծնած է 14 Դեկտեմբեր 1895ին, Փարիզի հիւսիսը՝ Սէն Տընի աշխատանքական քաղաքին մէջ: Իր ամբողջ պատանութիւնը անցուցած է դորժարաններու արձակած մուխին եւ փողոցներու մռայլութեան մէջ, ուր արեւը հեռուէր երազ մըն է, եւ պարտէզները՝ անցեալի տեսարաններ:

Փօլ Էլիւարի մեղադրութիւնը իր ծննդավայրին պարտադրանքն էր պարզապէս: Ձգայուն եւ զաւուկ՝ այս պատանիին միակ մխիթարութիւնը ուսումը եւ զբաղանքի թիւնն էր:

Երբ կը ծաղի Համալսարանային Առաջին պատերազմը, Էլիւար կը մեկնի ճակատ ու կը ճանչնայ խրամներու ահաւոր ողբերգութիւնը: 1917ին կը թունաւորուի դերմանացիներու արձակած քիմիական կազերէն եւ կը դժբերքէ թուաբան:

Երբ պատերազմը կը վերջանայ, էլիւար կը նկատուի գրական ասպարէզ: Պրիթոնի, Արակոնի եւ Տեանդէի հետ կը հիմնէ «Լիթերաթիւր» պարբերականը, որ կը դառնայ գերիբազալտութեան պաշտօնական օրգանը:

1924ին կը ձեռնարկէ երկար ճամբորդութեան մը եւ կ'այցելէ դանազան երկիրներ: 1926ին լոյս կը տեսնէ իր կարեւոր գործերէն մէկը՝ «Տառապանքի մայրաքաղաք»: 1936ին կը վերջանայ գերիբազալտական շրջանը:

Համալիարհային երկրորդ պատերազմը հիմնովին կը ցնցէ իր էութիւնը: Կը միանայ գիմպարութեան շարքերուն եւ 1942ին կ'անդամակցի Համայնական կուսակցութեան, ինչպէս բրած էր տարիներ առաջ իր գրեւորայր՝ Արակոն: Անհատական կեանքին գլխաւոր դէպքը կը հանգիստանայ իր սիրած կնոջ՝ Նուշի մահէր, որ զինք կը մասնէ խոր յուսահատութեան: Բայց ուրիշ կնոջ մը՝ Տոմինիքի յայտնութիւնը կը վերադարձնէ իր նախկին կենսականութիւնը եւ նոր զարկ կու տայ սիրային իր ներշնչումներուն:

Փօլ էլիւար մեռաւ Փարիզ, 18 Նոյեմբեր 1952ին:

Փօլ էլիւարի բանաստեղծական գլխաւոր հատորներէն կը կոչուին՝ «Մեռնի չմեռնելով» (1922), «Տառապանքի մայրաքաղաք» (1926), «Սէւր», բանաստեղծութիւնք» (1929), «Անմիջական կեանք» (1932), «Բաց գիրք» (1941), «Բանաստեղծութիւն եւ ճշմարտութիւն» (1942), «Դերմանական ժամագրութիւն» (1944), «Եղիտակի մարմինը» (1947), «Քաղաքական բանաստեղծութիւններ» (1948), «Փիւնիկը» (1951):

Մինչեւ իր մահը, Փօլ էլիւար կը մարմնաւորէր բանաստեղծութիւնը բոլոր անոնց համար, որ իր երգերուն մէջ փնտռեցին ապրելու խոր յոյս մը, կեանքը մազելու նոր միջոց մը:

Ինչպէս բոլոր իրաւ բանաստեղծները, էլիւար եւս շուտով անգրադարձաւ, որ գերիբազալտութիւնը գեղարուեստական միջոց մըն էր եւ ոչ նշարաւոր եւ թէ բանաստեղծը նախ եւ առաջ մարդ մըն է մարդոց մէջ:

Դէպքերու բերմամբ իր մէջ ծնաւ քաղաքական մարդը եւ հայրենիքի սիրահարը: Դիմադրութեան մասնակցեցաւ գործով եւ գրչով, աշխատակցեցաւ ոտորերկրեայ հրատարակութիւններու, երգեց այն բոլոր համեստ հերոսները, որոնք պատերազմի պատճառով իրր հայրենիք ընտրած էին աւսթութիւնը, թշուառութիւնը եւ սէրը, եւ իբր սիրունի՝ ազատութիւնը:

Սակայն ամէն բանէ առաջ՝ էլիւար սիրոյ երգիչն է, ինչպէս Արակոն: Էլիւարի զգայնութիւնը խորունկ է եւ ճշգրտօրէն կ'արձագանգէ այն ցնդիչ դէպքերուն, որոնք կը ճախացնեն բանաստեղծութեան գլխաւոր թեմաները, — հայրենիքի տառապանքը, ընկերներուն մահը եւ սիրած կնոջ յաւիտենական բաժանումը: Միթարուելու համար գրեց «Քաղաքական բանաստեղծութիւններ»: Բայց Մարքսիզմի տեսութիւններուն մէջ չգտաւ յուսահատ ու խոցումած սիրտ մը բուժելու միջոցը: Սիրուած կնոջ մը մահուան առաջացուցած սուգին մէջ միթարուելու համար անհրաժեշտ էր ուրիշ կնոջ մը ժպետը եւ ներկայութիւնը:

Փօլ էլիւար կը նկատուի դարուս մեծագոյն քնարերգականներէն մէկը, որովհետեւ ան անկեղծօրէն սիրեց ու երգեց կեանքին համեստ ուրախութիւնները եւ մարդ արարածին բարձրանալու խորունկ ըզմանքը:

ԱՆՎԱՐՆԻ ԱՐՇԱՆՈՍՈՐ

Փաստելու համար սէրս՝ ասոր մեծագոյն գիշերուան մը ընթացքին է, որ գրկուեցայ խօսելու կտրուկութեան, բայց զործ ունէի խօսի մը հետ:

digitised by A.R.A.R.®

Ասոր նմանող գիշերուան մը ընթացքին է, որ ուղղաձիգ կանաչութեան վրայ ճաղեցի կաթի պէս ներմակ ելակներ, իբր արանդեր այդ ապիկար սիրունիին համար :

Ասոր նմանող գիշերուան մը ընթացքին է, որ տիրեցի թագաւորներու եւ թագուհիներու, շարուած կաւիճէ նրբանցքի մը մէջ : Անոնց հասակը կախում ունէր հետաւորութենէն :

Ասոր նմանող գիշերուան մը ընթացքին ձգեցի, որ մեռնին, որովհետեւ ամռնց չէի կրնար տալ լռյսի եւ բանականութեան անբաժնէտ թափնը :

Ասոր նմանող գիշերուան մը ընթացքին է, որ պտըտցուցի ջիզերուս ուռկանը : Բայց ան չէր լեցուներ :

Ասոր նմանող գիշերուան մը ընթացքին է, որ տրեանս մէջ ծնաւ սեւ խօտ մը, որմէ կը սարսափէին բոլոր բանտարկեալները :

ՀՈՍ ԱՊՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Կրակ վառեցի, որովհետեւ երկինքը զիս լքած էր,
Կրակ մը, որ ըլլար բարեկամս,
Կրակ մը՝ խորանալու համար ձմեռն գիշերին մէջ,
Կրակ մը՝ աւելի լաւ պարելու համար :

Անոր տուի ինչ որ լռյսը տուած է ինծի.
Անտառները, մացառները, ցորենի դաշտերը, այգիները,
Բոյները եւ ամռնց թռչունները, տունները եւ ամռնց բանալիները,
Միջատները, ծաղիկները, մուշակները, տօները :

Ապրիցայ նարնասող թռչերուն աղմուկով միայն,
Անոնց ջերմութեան բռնաբալ :
Կը նմանէի նաւու մը, որ կ'ընկղմի գոց ջուրերուն մէջ :
Ինչպէս մեռեալ մը, մէկ տարրէ թաղկացած էի միայն :

ԱՇԽԱՐՀԻ ԱՌԱՋԻՆԸ

Դաշտավայրի կալանաւոր, մահամերձ խեղճ,
Լռյսը կը պահուրտի վրադ, գիտէ՛ երկինքը :
Ան գոցեց աչքերը՝ կռուելու համար երազիդ հետ,
Ան գոցեց շրջագոցեսող՝ կտրելու համար շղթաներդ :

Հանգուցուած արիւններուն առջեւ
Հովանար մը բարձրաձայն կը խնդայ :
Խօսին դաւանան շիւղերուն մէջ՝
Անիւները կը կորսնցնեն իրենց ցօլքը :

Ջեֆ կրնար բռնել արդեօք ալիքները,
Որոնց նուշերը նաւակներն են,
Փուտա՛ս ու մագիկ ասիերուդ մէջ՝
Եւ կամ գլուխդ գանգուռներում :

Ձեռք կրկնար արդեօք քոնել աստղերը,
Որոնց կը մմանիս երբ անգամանատուիս,
Կը բմակիս անոնց բացէ քայնիմ մէջ
Եւ փայլի կը բազմապատկուի:

Քոզարկուած ալգէն ճիշ մը միայն կը բարձրանայ,
Թաւալող արեւ մը կ'առուակէ կռիւն տակ,
Եւ անկէ պիտի երթայ հանգչիլ զոց կռպերում վրայ:
Ո՛վ չազցր, երբ Քնանաս, գիշերը կը խառնուի ցերեկին:

ԺԱԳ ՓՐԵՎԷԻ

Ժող. Փրեվէր ուղի բանաստեղծութեան տրձակագէնն է՝ ա՛յն իմաստով, որ անոր ներշնչումը կը բխի ուղղակի իր ներսէն եւ անոր արուեստը շատ քիչ ազդուած է ժամանակակից գրական հոսանքներէն:

Մնած է Նէօյի, Փարիզի մօտ: Ատեն մը յաճախած է գերբնապաշտ շրջանակներ, առանց սակայն պայքարելու անոնց դրօշին տակ: Երիտասարդութեան զրած է բանաստեղծութիւններ եւ դանոնք ցրուած է հոս ու հոն: Ոմանք հրատարակուած են պարբերաթերթերու մէջ, ուրիշներ մնացած են անտպս՝ բարեկամներու գգրոցին մէջ:

Եղած է շարժապատկերի սեմարիստ եւ իր ժամանկցութիւնը բերած է արժէքաւոր ժապաւններու պատրաստութեան:

1946ին, բարեկամի մը պնդումներուն ընդառաջելով՝ յօժարած է հոս ու հոն ցրուած բանաստեղծութիւնները հաւաքել հատորի մը մէջ՝ «Փարալ» վերնագրին տակ: Այդ բանաստեղծութիւններուն շատերը երգի վերածուած են Ժողէֆ Գոսմայի երաժշտութեամբ եւ արժանացած են միջազգային համբաւի, մա՛նաւանդ՝ «Մեռած տերեւները» եւ «Պարսպարա» տեւու կտորները:

Բանաստեղծական միւս հատորները կը կոչուին «Խոթաւար» (1947), «Տեստիմոնի» (1951), «Գարնամ մեծ պարսիականի» (1951), «Ամսօր» եւ պայծառ օղը» (1955), «Փաթրա» (1966):

Փրեվէրի բանաստեղծութիւնը ինքնաբոյս է եւ յստակ: Ներշնչումը ծնունդ կ'առնէ առօրեայ կեանքէն, ընտանի առարկաներէն, գիողոցի եռուղեւն, սովորական դէպքերէն: Երբեմն կ'ընէ անվերջանալի թուումներ, որոնց պոետային կապը թեթեւ երգիծանք մըն է, կամ բառախաղերու յաջորդական շարքեր, որոնցմէ կը ծնի անակնկալ եւ արտասովոր պատկեր մը:

Ընկերավարական համոզումները յստակացուցած են իր ներշնչումը՝ մանիչակամ բաժանումով մը: Մէկ կողմէ կան ասելիները, այն մարդիկը, որոնք ի պաշտօնէ կամ լահամոլութենէ մղուած արգելք կը հանդիսանան իրենց նմաններուն անմիջական երջանկութեան, ինչպէս դրամատէրները, պաշտօնեաները, դատաւորները, Եկեղեցականները, զինուորականները, քաղաքական մարդիկը եւ ուսուցիչները: Միւս կողմէ՝ կայ պարզ ու անկեղծ ժողովուրդը, որ դեռ կը հաւատայ մարդկային մեծ գոյացումներուն եւ առաքինութիւններուն, պարզ ժողովուրդը, որ զիտէ սիրել, բարեկամանալ եւ երազել, հակառակ ճակատագրին գէշ խաղերուն:

Փրեվէր մեր հասկցած ձեւով արուեստագէտ չէ եւ երբեք չէ փորձած իր գրեւածէն ու օճը, այնպէս որ՝ բոլոր բանաստեղծութիւններն ալ կը թուին գրուած ըլլալ եռյն թուականին:

Իր ամէնէն ժողովրդական եւ յատկանշական գործը կը մնայ առաջին

Հասարակ՝ «Փարոս», որմէ ծախուած է 500 Հազար օրինակ՝ Լիվրը տը փոշ
Հրատարակութենէն ժխայն :

ՍԻՐԱՀԱՐ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԸ

Սիրահար մանուկները զիրար կը համբարեն ռոֆի՝
Գիշերուան դուռներուն կռքնած,
Եւ շրջագայող անցորդները զանաւի ցոյց կու տան մատով,
Բայց սիրահար մանուկները
Բացակայ են իրենց շրջապատէն :
Անոնց ստուերն է միայն,
Որ կը դողայ գիշերուան մէջ՝
Գրգռելով անցորդներուն գայրոյթը,
Անոնց գայրոյթը, արհամարհանքը, խնդուքը եւ նախանձը :
Սիրահար մանուկները բացակայ են իրենց շրջապատէն,
Անոնք այլուր են, աւելի հեռու՝ քան գիշերը,
Աւելի վերը՝ քան ցերեկը,
Իրենց առաջին սիրոյ շրջանցիկ լոյսին տակ :

ՊԱՐՊԱՐԱ

Յիշէ՛, Պարպարա,
Այդ օրը անգաղար կ'անձրեւէր Պրեսթի վրայ
Եւ դուն կը քալէիր ժպտուն,
Հմայուած, վերացած, բրջուած
Անձրեւին տակ...
Մի՛ մոռնար, Պարպարա,
Մարդ մը կը սպասէր դրան մը գալիքին տակ,
Եւ յանկարծ պռուց անունդ՝
— Պարպարա՛...
Եւ դուն իր կողմը վազեցիր անձրեւին տակ,
Թրջուած, վերացած, հմայուած,
Եւ մետուեցար անոր քեւերուն մէջ,
Յիշէ՛ այդ, Պարպարա,
Եւ մի նեղուիր, եթէ դուն ըսեմ քեզի՝
Որովհետեւ դուն կ'ըսեմ բոլոր սիրածներուս :

ՅԱՐՄԱՍՈՅԱ ԱԻԱԶՆԵՐ

Դուեր եւ իրաշֆներ,
Հովեր եւ ալիքներ,
Ծովը արդէն քաշուած է հեռուն
Եւ դուն՝
Հովէն շոյուած լոռի պէս
Երագելով կը շարժիս անկողնի աւազին մէջ...
Բայց կիսաբաց աչքերուդ մէջ
Երկու պատիկ ալիքներ կը մնան...
Երկու պատիկ ալիքներ՝ զիս խնդրելու համար :

ՊԵՆՏԱՄԵՆ ՓԵՐԷ (1899 — 1959)

Պենտամեն փերէ կը պատկանի գերբնականական անդրաշնորհ տերուն-
դին: Անոր անսովորականութիւնները մեծ ազդուի հանած էին ժամանակին եւ
այսօր կը յիշուին պրակտիկական գործերուն մէջ: Ինչպէս շատեր, ինք
եւս ջալլ մը առած է գրականութենէն դուրս եւ նետուած է քաղաքական
պայքարին մէջ իբր թրոցկիստ: Ուրիշ ջալլ մըն ալ առնելով՝ ան կը դառ-
նայ անխնայական եւ իբր այդ կը կուտի Սպանիոյ մէջ՝ հանրապետական-
ներու կողքին: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմին, շատերու պէս՝
ապաստան կը գտնէ օտար ափերու վրայ, հաստատուելով Մեքսիք եւ հոն,
1944ին, կը հրապարակէ «Բանաստեղծներու անպատուութիւնը» հատորը,
որ կը թնայապէս գիտադրութեան մասնակցող բանաստեղծները, որոնք
այս ձևով կ'ուզէին փրկել իրենց պատիւը:

Իր բանաստեղծական գլխաւոր հատորները կը կոչուին՝ «Անմահ եր-
ւանդութիւն» (1924), «Ստիկները կը մեռնէին» (1926), «Վերջին դժբախ-
տութիւն, վերջին բախտ» (1945), «Կեդրոնական կրակ» (1947), «Մեքսի-
քական եղանակ» (1952):

Պենտամեն փերէ ո՛չ միայն հաւատարիմ մնաց գերբնական տերուն-
չումին, այլեւ մինչեւ վերջ մնաց երգչուհու անխնայական մը՝ իր գաղա-
փարներով եւ ներշնչումներով:

Այս հաւատարմութիւնը սակայն զինք մղեց դասալքութեան: Մինչ
գերբնական իր նախկին ընկերները առանց ուրանալու իրենց գրական եւ
քաղաքական համոզումները, գրելով կամ գլխքով կը նետուէին հայրենա-
սիրական պայքարին մէջ եւ վեր կը պահէին բանաստեղծներուն պատիւը,
փերէ իր հեռաւոր ապաստանէն կը պախարակէր անոնց արարքները եւ զա-
նոնք կ'աճբաստանէր իր «Բանաստեղծներու անպատուութիւնը» հատորով:

ՅՈՒՇԵՐ

Արդ մը ստիկներ կ'ուտէր
Բազմօցը կերած արքը քֆաւ ստիկները
Ստիկներէն դուրս եկաւ կով մը
Կովը միզեց կատուններ
Կատունները կազմեցին ելարան մը
Կովը մագլցեցաւ ելարանէն վեր
Կատունները մագլցեցան ելարանէն վեր
Ելարանը կտորեցաւ վերէն
Ելարանը դարձաւ գէր մամակաբաշխ մը
Կովը հասաւ ճերազատ ատենինն առջեւ
Կատունները նուագեցին Լա Մատլոնը
Եւ մնացեալը եղաւ օրաթերթ մը յգի օրիորդներուն համար

ՅՐԱՆՍԻՄ ՓՈՐՏ

Այս բանաստեղծները որակելու համար՝ Հանրի փիլէթ ստեղծած է
բանաստեղծ մակդիրը:

Փոքր ծնած է Մոնթիլիէ, 1899ին, եւ հակառակ ուսանելու իր կարո-

digitised by A.R.A.R.®

դուրեման՝ մերժած է մուտք դործել Համալսարանի մը դուռնէն ներս: Կա-
նուխէն սկսած է աշխատակցիւ «Էն Էր Էֆ» պարբերաթերթին եւ իր առաջին
Հատորը հրատարակած է 1926ին: Համայնավար կուսակցութեան անդամ ե-
ղած է 1937էն մինչեւ 1947 եւ պայքարած է գիմարութեան շարժերուն մէջ,
դրաման շրջանին:

Յրանախ Փոնտ ինքզինքին պաշտօն տուած է մաքրագործելու լեզուն,
աւելի՛ն՝ մերկացնել բառերը իրենց դարաւոր Հանդերձանքէն: Ոչ մէկ
առանձնաբերուած է միտք եւ գաղափար կոչուած բաներով: Անոր հայ-
ւածքը կը կեդրոնանայ առարկայի մը վրայ, կը զննէ դոյն, մուտք կը
դործէ անոր ծակաթիւներէն ներս եւ կը նկարագրէ անանձնական եւ ճշգրիտ
բառերով: Դիտակցարար կը հրաժարի բանաստեղծութեան՝ աւանդական
տարրերէն (նմանութիւն, պատկեր, ներդաշնակութիւն եւ կշռոյթ), դէմ
յանդիման ձգելով բառը եւ առարկան:

ԴՐԱՆ ՀԱՃՈՅՔՆԵՐԸ

Թագաւորները չեն դպչիր դուռներուն:

Անոնք կ'անգիտանան այդ հանոյքը՝ իր առջեւ մեզմօրէն կամ քրտօրէն եր-
բիւ տախտակէ այդ խաչոր քառանկիւնը, ետ դառնալ գայն գետնդելու հա-
մար, բազուկներուն մէջ սեղմել դուռ մը:

Կ'անգիտանան ամառ փոքին վրայ գետնդաւած յաղնապակիէ հոնգոյ-
ցը բռնելու երջանկութիւնը, այդ բարձր աւ միակտուր արգելքները, այդ
արագ գիրկընդխառնումը, ար վայրկեան մը կը կասեցնէ քալումը, աչքը
կը բազուի եւ ամբողջ մարմինը կը յարմարի իր մար կաղապարին:

Բարեկամական ձեռքով մը գայն կը կասեցնէ պահ մը, վճռականօրէն
գայն երելէ եւ գոցելէ առաջ: Զօրաւոր եւ լաւ իւզատուած գոգամակին շա-
շտը ամառ կ'ու տայ յաջողութեան հանելի տպահովութիւնը:

(Շար. 5)

ՆՈՒՊԱՐ ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

Զեյթուններ

ԲԱԼԱԴ՝

ԳՐԱԿԱՆ ԱՂԱԽԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒ,

ԴՈՂԴՈՋՈՒՆ ՍՏՐԿԱՆԱՃՈՒԹԵԱՆ,

ՕՂԻԻ, ԵՒ ՅՈՒՆԵՍԿՈՒՆԱԿԱՆ

ԹՄՐԵՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Երևանի Վրացական քերթը, իր 23 Օգոստոս 1974 թվականի թիվին մէջ անդրադարձած է Մոսկուայի մէջ կայացած խորհրդային գրողներու առաջին համագումարի քառասնամեակին, զրի առած իր կարճ նոթին մէջ հաղորդելով հետեւեալ ծանոթութիւնը.

«Հայ գրողների պատուիրակութեան կազմում կային այսօր արդէն մտիրական դարձած շատ անուններ: Նրանցից երեքի՝ Ալ. Ծիր-վանդադէի, Նզիշէ Զարեցիի եւ Ակսել Բակունցի սովետական գրողների անաչիւն համագումարում ծանցած ելոյթները տպագրում ենք որոշ յայտարարութիւնով:»

Յիշատակուած ելոյթները յաջորդաբար խորագրուած են «Ինչու ես չեմ ծերանում», «Յամուսն սեմքեթիկ արուեստի» եւ «Աշխատեմք այնպէս կրօն, ինչպէս մեր էպոխայի լուսագոյն մարդիկ»:

Այս ճառերէն առաջինին եւ երրորդին ամբողջութիւնը մեր տրամադրութեան տակ շտեմբի այս պահուս: Ունինք միայն Զարեցի ճառին թէ՛ բնադիրը (նուսերէն) եւ թէ՛ թարգմանութիւնը, զետեղուած եղբարաբար բանաստեղծին երկերու Ձ. հատորին մէջ, յաջորդաբար: Ըստ այդ հատորը կազմող ու ծանոթագրող Ա. Զաքարեանի, Զարեցի ճառէն «Սովետական Հայաստան» (1934) թերթը լոյս ընծայած է «մի փոքր հատուած», իսկ լրիւ թարգմանութիւնը առաջին անգամ երեւցած է Մարգիտ Մարեանի կազմած «Ե. Զարեցի գրականութեան մասին» գրքին մէջ, որմէ եւ առնուած է երկուսն Ձ. հատորին մէջ, «չեզուական չնչին փոփոխութիւններով»:

Թուեցինք այս մտնրամանութիւնները, աւելցնելու համար, որ «որոշ յայտարարութիւնով» Զարեցի ճառէն արտագրած Վրացական քերթի հատուածները եւ Զաքարեանի կազմած հատորին մէջ մեր կարդացած համապատասխան մասերը հիմնովին տարբեր են իրարմէ՝ եւ լեզուով, եւ փոխադրութեան կէտէն: Յայտնի չէ, թէ Վրացական քերթը ի՞նչ թարգմանած է օգոստոսեան յիշեալ համարին մէջ իր հիւրընկալած հատուածները, թէ ուրիշ տեղէ մը առած է դանոնք, իրողութիւն է սակայն, որ քաղաքական արդիւնքին մէջ կայ հապէս խախտում բան մը:

digitised by A.R.A.R.®

Խնդիրը, ի հարկէ, չի վերաբերիր հատուածէ հատուած կատարուած հարկւր տողնոց ուսումնասիրուն, ըստ ձեւի իրարու լրացուցիչ, բայց ըստ էութեան իրարու տնտեսական մտքերու ընտրական անպատասխանատուութեան, այլ կը վերաբերի մէկ հատուածին մէջ գոյ եւ միւսին մէջ բացակայ հիմնական մտքերուն:

Զարեհի երկերու Զ. հատորին մէջ գետնուած թարգմանութեան (էջ 271) մէջ, օրինակ, կայ սա նախադասութիւնը.

«Եւ վերջապէս այսօրուայ հայկական պոեզիայում ես տեսնում եմ Գուրգէն Մանարուն եւ Վաղարշակ Նորեմցին, որոնց նուրբ եւ ինքնատիպ պոեզիան չի կարող չհարստացնել խորհրդային արւեստը»:

Այս նախադասութիւնը «Դրական քերթան մէջ կորսնցուցած է իր մասնաւորող բնոյթը եւ ընդհանրացուած է սա ձեւով.

«Վերջապէս, այսօրուայ հայկական պոեզիայում ես տեսնում եմ ականաւոր շատ հեղինակներ»:

Ասիկա այնչաւ թարգմանութենէ թարգմանութիւն անխուսափելիօրէն երեւցող ներքանգային տարբերութիւններով չի մեկնաբանուիր, այլ կը բացատրուի ուրիշ իրողութեամբ մը, մօտեցումի անպարկեշտութեամբ: Զի՛կրնար ըլլալ, որ առանց Զարեհի յիշատակութեան, թարգմանիչները իրենք տեղաւորած ըլլան Մանարի եւ Նորեհի անունները անոր ճառին մէջ, յիշատակուածը անյիշատակ դարձնողը «Դրական քերթան է պարզապէս եւ անսովոր միակ բացթողումը չէ իր արտագրած հատուածներուն մէջ:

Ուրիշ օրինակ մը.

«Մինչեւ այժմ ես չգիտեմ ուղղային օրձակի որեւէ նմոյշ, որ թարգմանած լինի ուսու առաջնակարգ մի վարպետ»:

Զարեհի այս ընդհանուր դիտողութիւնը այս անգամ մասնաւորուած է «Դրական քերթանի վրայ, ուր զարմանալի մպրնութեամբ մը ներք բերւած է խմբագրութեան ընդունած ու փառաբանած «Վարպետը: Այսպէս.

«Ես մինչեւ այժմ էլ չգիտեմ ոչ մի թարգմանութիւն, որը կատարած լինի Վարպետը»:

Ո՛ւր է ուսու մի «վարպետը, եւ ո՛ւր՝ նորէն ու դա՛րձեալ տարբուած այս «Վարպետը»:

Մենք չենք գիտեր, թէ ինչու կը կատարուին այս ազաւաղումները եւ մինչեւ ո՛ւր պիտի հասնի իրենց խեղճ ընթերցողները արհամարհող հայրենի մեր թերթերուն հպերիւի երթը:

Զարեհին արտագրուած հատուածները այսպէս պղծող մարդերը նոյն վերաբերումը ցուցաբերած են հարկաւ Բակունցի ճառին հանդէպ եւս, բայց կրնաք ապահով ըլլալ, որ Շիրվանդադէն մզած են հանգիստ ու առանձին բրծախնդրութեամբ մը տեղ տուած են անոր ճառին մանաւանդ սա հատուածներուն.

«Ես իմ սերնդի մարդ եմ: Ես տեսել եմ երեք թագաւորների երեք թագաւորութիւն: Ես մի քանի ռեժիմներ եմ տեսել. ցարական ռեժիմը, կերնակաւ ռեժիմը, դաշնակների ռեժիմը, եւայլն: 76 տարեկան եմ: Բայց հաւատացնում եմ ձեզ, ես երբեք ինձ չեմ զգացել

այնպէս ազատ, ինչպէս վերջին ութ տարիները, որ ես անց եմ կացրել խորհրդային երկրում:

«Մարդիկ յաճախ ինձ հարցնում են, ինչո՞վ էք սնում, ի՞նչ էք ամուսնացնում, որ չէ՞ք ծերանում Նրանք չեն հասկանում, ինչու ես չեմ ծնւում: Ես չեմ ծերանում նրա համար, որ ապրում եմ խորհրդային իշխանութեան ժամանակ. ես ես էլի կ'ապրեմ, որովհետեւ ուզում եմ վերջին ուժերս, նոյնիսկ ոչ վերջին, այլ նախավերջին ուժերս տալ խորհրդային երկրին»:

Փիլի մը ասելի ուշ, գրողներու վարչութեան հանդիսաւոր պահանջումն էր տուած եւ «Գրական քննարկ» 27 Սեպտեմբերի թիւով լոյս ընծայած իր գնահատման մէջ, գրողներու վարչութեան առաջին քարտուղարը՝ Էդուարդ Թովչան, ի՞նչ եւս պէտք զգացած է յիշել Շիրվանզադէի այդ դոգդոջուն ստրկահաճութիւնը, երբ իրմէ եւ ուրիշ պատասխանատուներէ ապառուածը անհիշելի չըջաններու անհիշելիութիւնները մոռնալու եւ մոռնալ տալու պարտքն է ասելի եւ ոչ թէ ապրող դժբախտներուն շարքարած արեւնը մզմզաւանջալիս յաճախանքներով կրկին ու կրկին պղտորելու կոշուած շարաշաք անցեալի մը յարութիւն տալու փութկոտութիւնը:

«Ես երբեք ինձ չեմ զգացել այնպէս ազատ»...

76 տարեկանին նման բաներ ըսող մարդը կրնայ ինքզինք Ֆիդէլքապէս ծեր չգալ, բայց անկարելի է յոյժ ծերունական բանի մը մղումը չկուտնել պաշտօնական այս ստրկահաճութեան ետին: Արդարեւ, Ամերիկա տեսած, եւրոպական երկիրները չըջած ու երկար ատեն փարիզ ապրած մարդը, երբ 1934ին, ակնարկելով խորհրդային «ազատութեան» ձեւ երբեք ինձ չեմ զգացել այնպէս ազատ, կը յայտարարէ, այդ մարդուն ազատութեան բժրունումը չի կրնար այլեւս կշիռ ունենալ եւ իր գեղումը ուրիշ բանի կարելի չէ վերադարձ, եթէ ոչ անապատի երեսպաշտութեան, ծայրագոյն վախի, ներքին չքաւորութեան, հողեկան փուռ կառոյցի մը ամբողջական փուլադրման:

Շիրվանզադէ երեք ուսուցիչի առկա ապրած ըլլալու յայտարարութիւնն էր կ'ընէ, երբորդը՝ «Դաշնակների ուսուցիչ» միջոց է, որ 1918-19 թուականներուն ինք կողմէս կը գտնուէր, բայց այդ շրջանին երբեւիցէ Հայաստան հողած է արդեօք, թէ Բաղուէն ու Թիֆլիսէն ապրած է ցարական ուսուցիչի հետ այնքան թեթեւութեամբ իր համեմատած «Դաշնակների ուսուցիչ» կենսատրամադան տունակները բան մը չեն ըսեր այդ մասին: Չենք գիտեր: Միայն թէ՝ ամէնէն ասելի ծերացնող կամ մարդը ծերութեան չհասցնող խորհրդային պատմական բռնակալութեան առիթով չծերանալու անհիշելիութիւններով սոնջացող, այլ երիտասարդութեան շրջանին արութեան ոչ մէկ նիւ ունեցող նման 76ամեաններէն սպասելի է ի հաշիւ բռնակալին սարքուած ամէն տուտ, փղշտացիի ամէն գրսելորում:

«Պորհրդային երկրին իր խոստացած ծերութենէն շատ բան չկրցաւ ապա Շիրվանզադէ, մեռաւ ճիշդ մէկ տարի ետք, նուազապէս նոր թուղթեր ստորագրելու դժուրային պայմաններէն մէկ տարի առաջ»:

Այս բաներուն անգրադատնալը, բոստ ենք քանի՞ անգամ, բնաւ հաճելի պարտականութիւն մը չէ մեզի համար: Մենք զգուշացած ենք զբաղել յատկապէս իր անձով ու գրականութեամբ անարին Շիրվանզադէի աշխատանքին եւ ըստ ամենայնի դողահար կարծիքներով, բայց քանի որ սկսած անգամ մը, անոր արտասանած անձիւտ բառերով ցնծացող Հայրենի գրողներուն համար արտագրենք այդ սակաւարին գրողին բնութագիրը պարզապէս

*Բիշ կարծիք մը, այս անգամ Վազգէն Շուշանեանէն, արձանագրուած՝ Պուր-
բէշի Վնասաւորդին մէջ, 1926ին.*

«ՇԻՐՎԱՆՁԱՐԻԷ — Ապագան արուեստագէտներէն կը պահէ էա-
կանը ու հիմնականը: Արուեստի մէջ բանաստեղծութիւնն է էականը
ու հիմնականը: Ազատ, նորոգող, խռովող ու սքանչելի այն բոցը, որ
մահկանացու ստեղծագործողին բոլոր տգեղ ու հոգածին յատկանիշ-
ները կը սրբէ, կը ջնջէ օձի խորխոր ու անոր դէմքը կը կտակէ մեղի
բոց առած ծագիկի մը պէս:

«Այս մարդը չունէր այդ բոցէն:

«Այս նշարտութիւնը ամէն մարդ կը խոստովանի իր սրտին խո-
րը: Իր սովորական էջերը գրեց փետուրը իր գինովութեան մութ ու
պղտոր սկահակին մէջ քաթխելով:

«Նիցշէ կ'ըսէ. «Արիւնձագ դրէ...»: Կա՛ն: Այս տաղտկալի մար-
դը օգիւղ գրեց»:

«Գրական քերթքը իր նոյն թիւին մէջ Հրատարակութեան տունն է
նաեւ 1968ին գրի առնուած Գուրգէն Մահարիի մէկ յուշը՝ «Քալլազ գրող-
ների համաժողովական առաջին համագումարի, բանագրուած մանգա-
սի եւ Մաքսիմ Գորկու աջ ձեռքի մասին» խորագրի մը տակ, որ կը սկսի հե-
տեւեալ տողերով.

«Ո՞վ չի յիշում սովետական գրողների համամիութենական ա-
ռաջին համագումարը... Հարցը սխալ է տրուած. անլի շուտ՝ ո՞վ է
յիշում սովետական գրողների առաջին համագումարը: Աւա՛ղ, շատ
էջերը: Անցել են երեսուներորս տարիներ եւ ի՞նչ տարիներն:

Երէկ, ջիւերուն կողմէ միայն յիշուելու իր զօրախառնութեան համար
Գուրգէն Մահարիին ափսոսանքի հռոտալանջներ տուող Համագումարը ի՞նչ
պաշտօնութիւն պիտի դրժէր արդեօք «անձեղ մեղաւորին վրայ այսօր»,
երբ վերին կարգադրութեամբ մը ու պարտադիր կարգով շատերը սկսած են
այդ մասին խօսիլ:

Անկապած՝ ոչ լաւ, անո՛ր համար մանաւանդ, որ անցնող քառասուն
տարիները («եւ ի՞նչ տարիներ») ոչինչ ստեղծողին գրականութիւնը կուտակ-
ցականացնելու փորձին մէջ քառասուն անգամ ձախողած մարդոց, որոնց հըն-
չումով, մինչեւ իսկ այսօր, Քորհրդային Գրողներու Վարչութիւնը «Սովե-
տական Միութեան կոմունիստական կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէին»
ուղղուած պաշտօնական ուղերձ կը խմբադրէ, խոստանալով շարունակել իր
ծառայութիւնը յանուն «մարդկանց մէջ կոմունիստական գիտակցութեան ձե-
ւաւորման», յանուն «սօցիալիստական միասնական մշակոյթի», յանուն «բու-
կանութեան մէջ իրենց գիրենց շարդարացուցած նման ուրիշ անարիւն սկզբ-
բունքներու:

Այս բաները կրկին անգամ լսելու համար արդեօք հռոտալանջներ կ'ար-
ձակէր Մահարի, թէ կը դառնանար Քորհրդային Գրողներու Վարչութեան
կողմէ շրջապաշտութեան դրուած ծառայածութեան նոր թուղթին հետեւեալ
զնահատանքէն զրկուած ըլլալուն պատճառով:

«Առաջին համագումարից յետոյ անցած չորս տասնամեակները
յազգեցած էին շտեմուած մասշտապի սխրանքներով»:

Սխրանքներով միայն, թէ մեղմ ասած, արածութիւններով նաեւ։ Անշուշտ նաեւ արածութիւններով, որոնց ամէնէն առաջ ենթարկուեցան գրողները եւ յատկապէս գրողներու առաջին համագումարին մասնակցած փալլուն զէմքերը։

Մահարին եւս չի խօսիր այդ մասին, եթէ բնական մահով մեռածները ողբացող իր բառերուն հարին չկուանք արածուածներուն ողբերգութիւնը թեւադրող թաքուն միտք մը։

«Մի քանի տարի առաջ իլեա էրեմբուրգը գրում էր, որ առաջին համագումարի բազմաթիւ պատգամաւորներից հագիւ յիսուՅ հոգի կենդանի են մնացել։ Այսօր քիւր գգալիօրէն կրճատուել է։ Մահացաւ ինքը՝ էրեմբուրգը, Ուկրաինայում՝ Ռիսկին ու Տիչինսկի, Վրաստանում՝ Լեոնիդին ու Զիգալանին, Հայաստանում՝ Ստ. Զօրեանը...»։

Յորհրդային գրականութեան պատմութեան ծանօթները գիտեն Հարկու, որ այդ համագումարին կը մասնակցէին յիսուՅների ու ժողովուրդներու գրականութեան ներկայացուցիչները, թիւով՝ 597 պատգամաւորներ, տասնութ՝ մեր հայրենիքէն։ Այդ տասնութէն ոմանք՝ «Եւայրսնի օիրով յանցապարտ» Զարենցը, Բակունցը, Թոթովենցը, Զապէլ Եսայեանը, Դրաստամատ Սիմոնեանն ու Մկրտիչ Զանեան ուղղակի ոչնչացուեցան, միւսներէն քանի մը հասր՝ Գուրգէն Մահարի, Վաղարշակ Նորենց եւ Վահրամ Աղադան դատապարտուեցան Հեռաւոր Հիւսիսի սառնամանիքներուն զոհել իրենց ամէնէն կենսայորդ տարիները, իսկ համագումարին մասնակցած խումբին միւս անդամները՝ Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Զօրեան եւ ուրիշներ աջուրը ապրեցան իրենց տան մէջ, ուր գլարգին հառաչել չէր լինում, եւ անգամ մտքի մէջ խօսելն էր դարձել անեմարիմ։

Կրտեն, թէ նոյն համահասարակարար արածուած կամ աջուորուած են նաեւ Միութեան միւս հանրապետութեանց գրողները եւ առաւելաբար ստալինեան այդ նուազին հետեւանքով էր, որ գառաջին համագումարի բազմա-հարիւր պատգամաւորներից կենդանի մնացած հագիւ յիսուՅ հոգի կրցան հաշուել վաթսուներկան թուականներուն։

Նման սահմակցութիւն անդրադարձներ յուզող համագումարին անտե-ռուժը կ'ողբար Մահարի։

Արիւնտ յանախանքներու դուռ բացող ա՞յդ համագումարին ի յուշ բերան պիտի բանան ու գրիչ շարժեն այսօր մարդիկ։

ՏՈՒՐՔԸ՝

ԱՆՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ

«Վնվետական գրականություն» ամսագրի Յուլիոյ համարին մէջ, մեզի անծանօթ գրիչ մը, Եուրի Յովհաննիսեան, «Արեւիկի երգիչը» խորագրով եօթը էջոց յօդուած մը ստորագրած է, նուիրուած՝ Ազատ Վշտունիին, այս վերջինին ծննդեան 80ամեակին առթիւ:

Եուրի Յովհաննիսեանի գրութիւնը գրական հասկացողութիւն մատնող գրութիւն մը չէ՝ եւ, մա՛նաւանդ, համոզիչ չեն իր բնորոշումները հաստատելու կոչուած վշտունեան մէջբերումները, որոնց մէջ յղացման ու կատարման ուշադրաւ ոչ մէկ տարր դոյութիւն ունի եւ բանաստեղծութեան անունով քով քովի շարուած ոտանաւորները, բոլորն ալ, կը տառապին կոչական հրապարակագրութեան մը պատարկահունչ թաւերով: Առանց հայուի առեւելու այս բոլորը եւ անգիտանալով նիւթ մը գրականութեան բարձրացրնելու կենսական պայմանները, սովետահայ գրականութեան մէջ Արեւելքի թեման ամէնէն աւելի Ազատ Վշտունիի անունի կապելէ հտք, յօդուածագիրը կ'ըսէ.

«Բաւաստեղծը իր երգերում հակադրուեց արեւելեան Էկզոտիկայով տարուած բայտը պոետներին, որոնց համար Արեւելքը սոսկ պերճանքի ու հարստութեան, հարեմների ու հաւրի-փերիների, հաշիշի երկիր էր, եւ մեր առաջ քանց մի նոր ու հետաքրքիր աշխարհ»:

Նման ծրագրային թխուածքները տա՛կուին այսօր հետաքրքրական գտնողներուն հետաքրքրութիւնները ցաւալի ըլլալով հանդերձ, վիճելի չեն: Մարդիկ միշտ ազատ եղած են իրենց ուզածը սիրելու, բայց երբեք ազատ չեն եղած արձանագրուած վկայութիւններ գլխիվայր դարձնելով ընթերցողը խաբելու, ինչպէս է պարագան Եուրի Յովհաննիսեանի սա վկայակոչումին.

«Վշտունու՝ իբրեւ Արեւիկի երգչի գերը բարձր են գնահատել եղիշէ Չարենցն ու Վախան Թաթումեցը»:

Ճի՛շդ է արդեօք, որ երկու հաճատակները իբրեւ Արեւելքի երգիչ բարձր գնահատուած են Վշտունին: Այդ մասին Թոթումեցի կարծիքը ծանօթ չէ մեզի, բայց Չարենց երկու անգամ նիւթ դարձուցած է Վշտունիի խնդրոյ առարկայ «Երգերը», իր ամբողջական երկերուն վեցերորդ հատորին մէջ, 224 եւ 225րդ էջերուն վրայ, հետեւեալ տողերով.

«Ընկ. Վշտունու արեւելեան պոետները առանձին գրական արժէք չեն ներկայացնում, որովհետեւ գուրկ են ազգային ձեւից, այսինքն՝ ինչպէս քիտում է ազգային ձեւի մեր ըմբռնումից՝ չեն տալիս տունեալ բովանդակութեան, տաւալ ազգային միջավայրի յատկանշական կողմերը, որով չեն կարող առանձնապէս ազդեցիկ լինել եւ ծառայել իրենց հիմնական նպատակին»:

Ա՞յս է Վշտունիի արեւելեան երգերուն ըրած Չարենցի գնահատանքը: Բան մը զրելէ առաջ, նախընթաց գրութիւնները նկատի չէ՛ն առնել այս մարդերը: Գրական խզճատանք ըստա՞ծը երբեքիցէ վարկ պիտի չստանա՞յ իրենց մօտ: Տուրքը անպատասխանատուութեան՝ պիտի տրուի միշտ...

ՍՈՒՎԵՆՏԻՑԻՆ ԸՆԴ

Անցնող մեկ-երկու ամիսներում, արևմտեամ մասնակի գրական էջերում արծարծուած ամենեւեմ երատապ հարցերէն մէկը եղաւ այն *հասկածը*, ըստ որում՝ Նոպէլեան մրցամակաւոր (1906) Միւխայիլ Եւլեիովի *«Նաղաղ Դուռ»* կը պատկանի ալ թէ Եւլեիովի գրչիւն, այլ ուրիշ հեղինակի մը, ամենայն հաւանականութեամբ Ֆեոտար Քրիստֆօվի, մեռած՝ 1920ին, բժաւոր տիֆէ:

Գայթակցութեմէ տխրածոյ պատահական քզբակիցներու կողմէ բարձրացուած ընթացիկ ազմուկ մը չի թափր այն մէկը: «Տ» սկզբնաւորապէս Մոսկուայի մէջ ստորագրուած ռուսամասիրութիւնը, Սովետիցիների ամոր մութրած յառաջարկը, գրականութեան մասնագէտներում կարծիքները եւ այդ քայլերի մը սիւնակներ բացող

Ստալինեան, Լենինեան եւ Նոպէլեան մրցանակներով պատկաւոր, անդամ կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէի եւ գրեթէ մնայուն երեսփոխան օովետ դեմոկրատիկ խորհուրդին, եւ տակաւին չքանչանակաւոր՝ իր Հայրենիքի բարձրագոյն պատուանշաններուն, Միխայիլ Եւլեիովի, որ այսօր վաթսուներեք տարեկան է, խորհրդային գրականութեան մէջ գրութեամբ իր առաջին գիրքը միայն ու միայն քաղաքական իր անշեղ յարժարողականութեան չի պարտիր, ոչ ալ Հասուն տարեքին տարագրած խիստ սակաւաթիւ, ձգտումնաւոր եւ միջակ գործերուն:

Իր անբաղդատելի Հոչակն ու ժողովրդականութիւնը (1965ին իր երկերուն տպաբանակը անցած էր արդէն 42 միլիոն օրինակը) ան կը պարտի երիտասարդութեան շրջանին գրած գլխաւոր գործին, «Նաղաղ Դուռ»ին, — բացառիկ եւ զգայացունց դիւցազներգութիւն մը, վիթխարի՝ որմնաքանդակի մը պէս, Հասուն գոյներով, որ կը պատկերացնէ Համալսարանային Առաջին պատերազմէն առաջ, յեղափոխութեան շրջանին եւ քա-

ղաքացիական կռիւներու ընթացքին Դուռի շրջանի կողակներու ապրած կեանքը:

«Նաղաղ Դուռ»ի առաջին երկու Հասունները լոյս տեսան յաջորդաբար՝ 1928ին եւ 1929ին, երրորդը՝ քանի մը տարի ետք, չորրորդն ու վերջինը՝ 1940ին: Աւելի քան այլ ոք, Մուսիլեիցին ինքը պիտի չտարակուսէր անսահման Համարում մը յայտնել Եւլեիովի Հանդէպ, «Հանճարեղ» որակելով անոր «Նաղաղ Դուռ»ը:

Պաշտամունքը, զոր ընթերցողներու զանգուածը ընծայեց Եւլեիովին, թիւրիմացութեան մը, կամ աւելի ճիշդը՝ ներկայ դարաշրջանի մէկ խաբեարարութեան արդիւնքը չէ՞ր արդեօք: «Իր գործին խստութեամբ եւ պարկեշտութեամբ համար» Եւլեիովին ընծայելով Նոպէլեան մրցանակը, Եւլեիովեան Ակադեմիան արդեօք պոական չէ՞ր ըլլար գոհահիկ խաբեարարութիւն մը: Սոյն Հարցումը դրուեցաւ ա՛յն պահուն, երբ այս Մեկտմերերին սկիզբը Փարիզի ԻՄՔԱՀ հրատարակչականը լոյս ընծայեց ռուսերէն ուսումնասիրութիւն մը, «Նաղաղ

digitised by

A.R.A.R.®

ԴԵՄ ՇՈՂՈՒՈՎԻ

Փարիզի «Էլ Եստ»-ի և Լոնդոնի «Թայմս»-ի պես մեծագոյն թերթերում կհայտնվի ա՛յնքան կը լրջացնեն երեսօրը, որ ընթերցողը գրական ծանոթակշիռ գայթակաւթեամ մը դէմ յանդիման կը զգայ ինքզինքն:

Շալիսովի շտաղը պարզապէս անգին փաստեր կուտակուած են արդէն, իսկ ինտելեկտուալ ճիւղը կը շարունակուի՝ ա՛յն վտանգաւթեամբ, որ պիտի յանգին կոզոպուտը ինքնակոզ ամբողջական փաստաբլաւթեամ մը:

Անի լայն գազափոր մը տալու համար ընթերցողին, ստորեւ քարցմամբար կը ներկայացնենք «Էլ Եստ»-ի մէջ երևցած մէկ յօդուածը:

Դոնի սահանգքն խորագրով, յառաջաբանուած, ծանօթագրուած ու բարոյապէս երաշխաւորուած Ալեքսանդր Սոլժենիցինի կողմէ:

ԻՄԲԱՆ հրատարակչականին լոյս ընծայած այս հատորը, որ կը բովանդակէ խնդրոյ առարկայ ուսումնասիրութեան քանի մը դուրսերուց կարեւոր նախադէտքը միայն, գործն է ստորերկրեայ իր աշխատանքը աւարտի մը հասցնելէ առաջ Թուսիոյ մէջ վերջերս մեռած անձնաւորութեան մը, որ, ըստ Սոլժենիցինի՝ գրականութեան բարձրագոյն տեսարան ու պատմարան էր նոյն ատեն: Սոլժենիցին, որ առժամապէս զայն կը կոչէ «Տ» սկզբնառաւով միայն, կը յուսայ աւելի ուշ մօրոգնովին յայտնել անոր անունը: Լեզուական, ոճական, պատմա-վարդապետական տեսակետներէն շտաղաղ Դոնի բնատրոյն ու կառույցը մանրամասնորէն վերլուծելու աշխատանքին ձեռնամուխ ըլլալով, ոգեկոչելով կարգ մը խռովիչ իրադարձութիւններ, դիմելով մամուլին մէջ ատենին երեւցած եւ որոշ մասերով մոռցուած յօդուածներուն օ-

ժանդակութեան, յիշատակելով բանավիճախն այն յօդուածները, որոնք պայթեցան շտաղաղ Դոնի առաջին երկու հատորներուն օրօք, ուսումնասիրութեան հեղինակը կը հաւատայ այդ վէպին մէջ յայտնաբերել երկու գրագէտ, իրարու հակադիր եւ անհամատեղելի զգրողական երկու սկզբունքներ:

Փաստարկութեանց այս տուեալներէն մեկնելով՝ շտաղաղ Դոնը պէտք է տեսնուած ըլլայ ուրեմն ճշմարիտ հեղինակ մը (գրելու վարպետութեան տիրացած, բարձրորէն մշակուած մարդ, կատարելապէս ծածօթ կողակներու բարբառին, ֆուլթրին, աւանդութիւններուն, պատմութեան ու տեղեկոյն): Խնդիրը, ամենայն հաւանականութեամբ, կը վերաբերի Ծեռոտը Տիմիթրիեւի Գրիուզովի (1870 - 1920), որ ընկերավարական յեղափոխական էր (ուրեմն՝ հակահամայնավար), վկայուած Փեթերսպուրկի համալսարանէն, անդամ առաջին Դումային, հեղինակ Դոնի չորսնի ֆուլթրիկ կեանքէն ներշնչուած բազմաթիւ դործերու, ան կը վայելէր

խորհրդակցութեամբ Գորկիի եւ Քորոլենկոյի: Զերմեռանդ հայրենասէր եւ անկասկածաբար, Գորկիի, որուն կենսագրական շատ հակիրճ ձեւով մը միայն կը պատկերացնէ Սովետիցին, կողակներու կեանքին մասին կը պատրաստէր վիթխարի գործ մը: Իր մահէն ետք, հետեւանք՝ բնակարանի մը, ձեռագիրը երբեք հնարաւոր չեղաւ գտնել...

Տարբերակը (կամ աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել յաջորդական տարբերակները) զոր մենք կը ճանչնանք, եռյակն է՝ Վալադադ Դոմոնովսկի, որ ծանօթ չէ կողակներու բարբառին, մերկ է մշակութեամբ, կուրորէն նուիրուած բոլորեցեան վարդապետութեան եւ համառոտական զաւարտարանութեան, եւ որ ըստ կամուրջի չէ քաղաքականօրէն ճշդացուցիչ՝ հատուածները: Բոլորեցեան աւելցրեցի՝ ուրիշներ, ակնբախ՝ պաշտօնական հրապարակագրութեան տափակ ունով:

Սովետիցին կը յիշէ խումբ մը զորոյն տար գրողներ, որոնք հակադրելով Շոլոխովի բանագրութեան մասին յամարէն չըլան ընդ գրոյցներուն, «Պրավտա»-ի 29 Մարտ 1929-ի թիւին մէջ հրատարակութեան տունն յայտարարութիւն մը, որ իրեն «Թշնամի պրոլետարական գիտատուրային» պիտի ոչնչացնէր այդ գրողները տարածանոց փերեզակները, օպառնալով նոյն ատեն դանոնք ենթարկել պոետական հետապնդումներու: Քիչ ժամանակ անց, Ստալին

զանձաժք Շոլոխովը հռչակեց իրեն «մեր դարաշրջանի մեծագոյն գրողը»: Երբ 1942-ին գերմանացիները կը մօտենային Սթալինի սպասարանին, Շոլոխով, չըլանին առաջին անձնաւորութիւնը ըլլալու իր հանգամանքով կրնար գիւրութեամբ եւ ամէն բանէ առաջ փոխադրել տալ իր արխիւը: Այդ առընչութեամբ ոչինչ ըրաւ սակայն ան եւ այնուհետեւ այնպէս ձեւացուց, որ իր թուղթերը փրձացած են կոխներու ընթացքին:

Իր յառաջաբանին մէջ ունեցած Սովետիցիի տեսակէտները կը մնան չափաւոր: Ան հարց կու տայ ինքն իրեն, թէ ինչպէ՞ս նախկին փայտահատ, Մոսկուայի բնակարանային վարչութեան պաշտօնեայ՝ քսաներեք տարեկան սկսնակ մը, Շոլոխով, պիտի կարենար իր փորձառութիւնն ու կրթութեան աստիճանը (որ այն ատեն կը համապատասխանէր ուսման պարզ սերթիքի մը) գլոցանց-նոց երկ մը ստեղծել: «Խաղաղ Դոմոնովսկին առաջին երկու հատորները, գիտել կու տայ զարձեւ Սովետիցին, այնքա՛ն զբաւած ըլլան երկու տարուան ընթացքին: «Շոլոխովի ասորսմ ետեւագայ տարիները չհաստատեցին «Պրավտա»-ի մէջ նշանակած ո՛չ այս մակարդակը եւ ոչ ալ կշռոյթը: — «Ի՞նչ անկարելի երբաշէ», — կը բացազանչէ ան փիլիսոփայօրէն, — «բազմաթիւ առեղծուածներ այսօր կը սպասեն իրենց լուծումին»:

Փիլիսոփայ

(«Լը Մոմտ» — ճ Սեպտեմբեր)

ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՈՒ ՃՈԽ

ՁՈՒԿՈՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ (ԱՍՈՑԻԱՑԻԱ)

«Բազմյանի այս ապրումն Ապրիլի թիվին մէջ ունէինք վերի խորագրերին յար եւ նման պատկերով կազմուած խորագիր մը՝ Դիպաշար (սիւմէ), որուն տակ բերկրանքով կը մատնանշուէր այն իրողութիւնը, որ զիպաշարը զործածող Ռաֆայէլ Իշխանեան մանրատառ տասներմէկ էջերէ բաղկացած իր յօդուածին մէջ թոյլ տուած էր մէկ օտար բառ միայն, այն ալ փակագծի մէջ, անոր հայերէնը զործածելու թաքուն կոչով մը՝ դիպաշար (սիւմէ) :

Այդ նոյն ձեւին, այսինքն՝ հայոց լեզուին հանդէպ բծախնդիր նոյն վերաբերումին կրկին հանդիպեցանք, եւ այս անգամ «Գարուն» ամսագրի էջերուն, Ասատուր Մնացականեանի «Գրական», բայց չկարդացուած խօսք» խորագրով յօդուածին մէջ, ուր Պարոյր Սեւակի զրաւորման հարուստ եղանակներուն կարգին կ'ընդգծուէին նաեւ անոր

«Անակնկալ ու նոյն զուգորդութիւնները (ստոցիացիա) :

Աստուր լաւ նշաններ են :

Անշուշտ, Ասատուր Մնացականեան առաջինին, Իշխանեանին չափ ուշադիր չէ մեր բառերը զործածելու նախաձեռնողութեան մէջ եւ սովորաւորութեան տուրբերէն միշտ չէ, որ կը յաջողի գերծ պահել ինքզինքն Օրինակ :

«Այլ կերպ առած, բանաստեղծը փարձում է է՛լ անլի լայնօրէն քացել պտեղիայի դռները եւ հնարաւորին չափ անլի շատ կեանք ու բնութիւն ներկել բանաստեղծութեան կրակներին մէջ» :

Երբ բանաստեղծը «զրեւո» չէ, բանաստեղծ է, ու բանաստեղծութիւն բուրբ ունեանօթ չէ յօդուածագրին, չենք հասկնար այլեւս, թէ ի՞նչ հարկ կը մնայ երեք-չորս էջոց յօդուածի մը մէջ երեք-չորս անգամ «զրեւոյթի» զիմելու :

Անկախ սակայն սովորաւորութեան հետեւանքով յամառող կարգ մը ահաճելի ներկայութիւններէ, ատեն մը անճանաչելի ըլլալու աստիճան խաթարուած արեւելահայերէնը վերջին տասնըհինգամեակին ապրեցաւ իրապէ՛ս միութարական բարեշրջում մը : Փաստերը շատ են : Իրարմէ տասնըհինգ տարուան հեռաւորութիւն ունեցող նոյնաբնոյթ երկու դրութիւն կարգացող ոեւէ՛ մարդ սխտի կարենայ արագօրէն տեսնել այսօր, թէ «անհարկի օտար բառերի ինչպիսի հսկայ թեւ է իր ուսերից վայր դրել մեր լեզու» :

Այս առիթով, կ'ուզէինք ուշադրութեան յանձնել «Գրական քերթ»ի 18 Մեպտեմբերի թիւին մէջ լոյս ընծայուած Ռաֆայէլ Իշխանեանի մէկ ուրիշ յօդուածը՝ «Լեզուական արօքնայ հոգսեր», որ նոր հոգերու մասին խօսելէ աւելի՛ փարատուած հին հոգերու մասին կը վկայէ, կը բերէ մեր լեզուին վերանուածած իրաւունքներուն ուրախութիւնը, թելադրելով նոյն ատեն շարունակել անոր զարգացումը «ներքին օրինաչափութիւնների խոր ըմբռնմամբ, զգուշօրէն, պատմական փորձով ստուգուած հիմքի վրայ» :

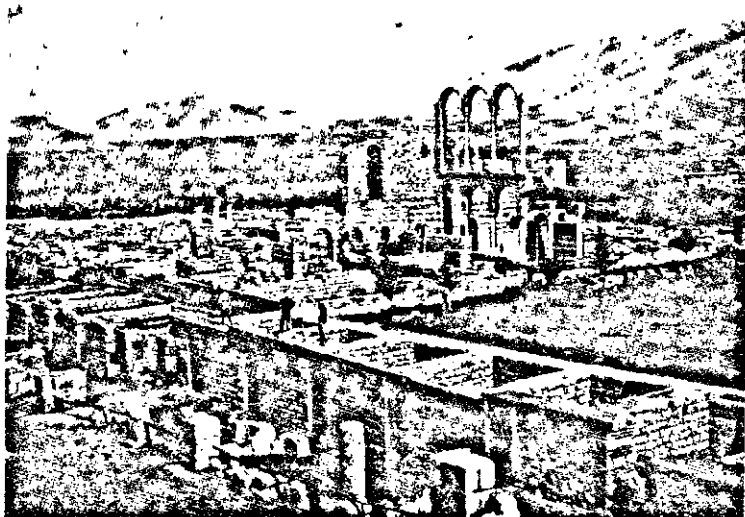
Յաջորդ էջին կը ներկայացնենք Ռաֆայէլ Իշխանեանի յօդուածին վերջին մասը, որ բերկրառիթ է պարզապէս...

ԼԵՋՈՒԱԿԱՆ ԱՌՕՐԵԱՅ ՀՈԳՍԵՐ

Մի քանի խօսք բառօգտագործման մասին: Վերջին հարիւրամեակում հայոց լեզուի մաքրութեան հարցերի կապակցութեամբ ամէնից շատ խօսուել է հայերէնն անհարկի օտար բառերից ազատելու վերաբերեալ: Եւ մի կողմից լեզուն մաքրելու այդ ձգտումը, միւս կողմից՝ հայոց լեզուի զարգացման ներքին մի օրինաչափութիւնը՝ ինքնայատակեցման միտումը, կարեւոր դեր են կատարել: Երբ այսօրուայ հայերէնը (թէ՛ արեւելեան, թէ՛ արեւմտեան) համեմատում ենք 150, 100 կամ 60—70 տարի առաջուայ հայերէնի հետ, պարզ նկատում ենք, թէ անհարկի օտար բառերի ինչպիսի հսկայ բեռ է իր ուսերից վայր դրել մեր լեզուն: Թերթենք թէկուզ 1900ական թուականների թիֆլիսահայ մամուլը՝ «Մշակ», «Հորիզոն», «Մուրճ» եւայլն. ամէնուրեք կը հանդիպենք այսպիսի բառերի՝ բազար, սպանդար, օֆիցեր, վելոսիպեդ, պորտուգալ, տելեֆոն, լեկցիա, պլաստիկա, պրիբոր, ստատիստիկա, կրիտիկա, պուլիտիկոս եւայլն, որոնք վաղուց ի վեր փոխարինուել են հայերէնում աւելի վաղ գործածուած կամ նորաստեղծ բառերով (շուկայ, նուագածու, սպայ, հեծանիւ, դիմանկար, հեռախօս, դասախօսութիւն, ձայնապնակ, սարք, վիճակագրութիւն, քննադատութիւն, գնդացի եւայլն), իսկ մի 15--20 տարի առաջ մեր մամուլում եւ գրքերում շատ գործածական էին՝ ֆիլոզոֆ, մարկա (գործարանային), ցեխ (արտադրական), կոմպլեկտ, մարշրուտ, ստարտ, բիբլիոկրաֆիա, ռեսլյուցիոներ, ռեակցիոներ, տրադիցիա, դուետ, զաստրոլ, խոր, եւ նման բառեր, որոնց դիմաց այսօր հայերէն գրելիս գրեթէ բոլորս գործածում ենք բանաւոր, մակնիշ, արտադրամաս, համալիր, երթուղի, մեկնարկ մատենագիտութիւն, յեղափոխական, յետադիմական, աւանդոյթ, պուզերզ, հիւրախաղ, երգչախումբ եւայլն: Հայոց լեզուի ինքնայատակեցման այս ներքին օրէնքը չի կարելի հաշուի չառնել լեզուաշինական աշխատանքում: Երբ տարիներ առաջ աւարտում էի համալսարանը, մեր յայտնի լեզուաբաններից մէկը (ըջօրէն բացատրեց, թէ ինչու հայերէն բառաւոր բառ երբեք չի փոխարինի յունարէն ֆիլոզոֆին (մեր բուհական աւարտականներում գրուեց՝ «...տրուած է ֆիլոզոֆ կվալիֆիկացիա»): Ինչպէս տեսնում ենք, այդ լեզուաբանը սխալուեց, հաշուի չէր առել հայերէնի վերոյիշեալ օրինաչափութիւնը: Կարելի է եզրակացնել, որ մենք զգուշութիւն է պէտք այս կամ այն անհատական կարծիքին իրաւունք տալիս, մանաւանդ լեզուական օրէնադրութեան մէջ: Բառօգտագործման բնագաւառում կարծիքների ու ճաշակների միակերպութիւն չի եղել եւ չի կարող լինել: Այսօր էլ որոշ մտաւորականների դուր չի գալիս հայերէն բառերի մի խումբ, միւսներին՝ մի այլ խումբ, օրինակ, մարդիկ կան, որ չեն հաւանում լուիկ, սմբուկ, հիպէ յառերը, ուրիշները անյաշող են համարում պօսաշրջիկ, մշակոյթ, համոյթ, երգահան, լրագրող բառերը, երրորդները մերժում են հիւրախաղի, տպաքանակի, գովազդի գործածութիւնը, նախկինում, գրաւոր եւ բանաւոր, խիստ առարկել են ծովակալ, ճարտարապետ, հեռախօս, վերաբոյս, դաշնամուր, ստուարաթուղթ, քաղաքակաւութիւն եւ շատ ուրիշ հայերէն բառերի դէմ:

Հայոց լեզուի, ի դէպ նաեւ ուղղագրութեան ամէն մի հարց եւ տարբեր կարծիքներ քննարկման դնելը, կարծում եմ, խրախուսելի պէտք է համարել: Դա շատ օգտակար կարող է լինել լեզուաշինութեան ճիշդ ուղիներ գտնելու համար:

ՌԱՏԱՅԷԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆ

«ՏԱՐՈՐԻՆԱԿ ԵՐԵՒՈՅԹ ՄԸ

ԱՅՆՃԱՐԻ ՄԷՋ»

18 Սեպտեմբեր 1974ին, արարական մեծադոշ շարաթաթերթերէն զԱլ Հառատէսի (Գիւղ-Քերթ) շարթուան անցուգործներուն յաակացուցած զոյգ էջերը կը սկսէին իբր խորագիր դարձած ուսած վերի աղղով, որ կու դար ընդգծել Այնճարի մէջ տեղի ունեցած դրական զտարորինակ երեւոյթ մը, եւ կը շարունակէր.

«Բնակիչները իշան հրապարակ ա՛յ թէ փառասօնին քրտօրէն ներկայ գտնուելու, այլ ստանձնելու համար երթելիկ կանոնաւորումը՝ փոխանակելով ստակամներուն պաշտօնը եւ պարպելու համար Այնճարի հմուքիւններուն առաջնորդ փոզցնելը, ա՛յն հմուքիւններուն, ալ տեղի ունեցան Այնճարի փառասօնի յանձնախումբին կազմակերպած ելոյթները»:

Արդ ապաւորութիւնը, պարզ է, կը բխէր այլ (Պատկեր, ձգէլլ առիթներով) յաճախ կրկնուող աշխատակերին հեա հակադրուող բնութիւն: Այլուր՝ վէճ-վիճարանութիւններով, հրմըլ-տուրներով եւ այլ միջոցներով կը փորձեն ողորդել ու դառնալ ելոյթներուն մեր հանդիսատես-

ները, մինչ Այնճարի հայութիւնը, իր բոլոր խաւերով, մեծաբնիկ յաջողութիւնը ապահովող կարգապահութիւն եւ նուիրում ի յայտ բերուած ժամին:

Յ, 7 եւ 8 Սեպտեմբերին, Օմայաւան երբեմնի դղեակին սիւներն ու փլատակները ողողւած էին յոյսերով: Պատմական շուկան դուրս եկած էր դարերու փոշիէն ու լեցուած կեանքով: Կարծես բնակչութիւնը վերադարձած ըլլար, իսկ կեանքը մասն իր բնականոն հունին մէջ:

Հնութիւնները վերակենդանացնելու մասնում մոյ առաջնորդուած փառասօնի յանձնախումբը յաջողած էր դարերով լուրթան զատապարտւած կիսաւեր շուկան վերանշի տաղաւարներու, որ Պէտառ հաւանդի (դաշտային (խրանան) բնակչութիւնը կը ցուցադրէր իր մեղային, հարստարուհատական եւ երկրադարձական արտադրութիւններն ու բերքերը: Իր այս յաջողութեան կողքին Այնճարի Փառասօնի Յանձնախումբը կրցած էր ապահովել երկրորդ յաջողութիւն մը՝ լիբաւան հրաւիրելով միջազային բնակչութեան մասն

Եզրկոտորի մշակութային նախարարութեան պաշտօնական պարտութիւնը:

Պարտաւոյց Մուհամմէտ Ռիտայի կողմէ բնութագրողն կ'զմուած պարագանէն եկաւ զոչաւընէլու լիբանանցի եւ զրօտաւրիէն արուեստահէր հասարակութիւնները: Պարտութիւնը՝ նուազախումբին առթան երաժշտութեան առնթիւ՝ իր թափը կ'առնէր նաեւ պարին արտփէն ու պահին ժընդորային մեւսարուպ կ'ուսթային ու մարմնային երաժշտութիւնէ: Այսպէսով, մարմնի անզամենեւուն անձայն երաժշտութեան, մարմնին, կ'ացնենեւուն ու ստեղծարարականներուն շարիւններն ու թնդիւնները կը մայնակցէին նուազախումբին, որմէ կը յառաջանար երաժշտական երկախուսութիւն, որ պարի ընթացքին հետ առուելի կը մուտլէր, կը զաւանար աւելի օւսնէր, բազմաձայն, հարուստ, իսկ պարը կը հասնէր իր զաւաթնակէտին՝ կատուցելով ամբողջական ներկայութիւն, ուր իւրաքանչիւր մասնիկ, ախթիւն՝ մարմին, նուազարան, մայն, թնդիւն, կացին կամ որեւէ զորթիւ կը բերէր կեանքի զրահարման իր բաժնը, արտայայտելով իւր գայրին, իւր մաժախակին երանգներէն մէկը:

Եթէ հասարակութեան ներկայացուած յայտագրին անշտանէք ճիւղաճախում տալովին, ճիւղաճախում խաղերէն ներշնչուած պարքն ու ճիւղաճախում ներշնչուած պարքը, ախթ ասան կը զգանք թիման յայտագրին, որն էր՝ եզրկոտորի կողմէն ու Սիւնան, հոգին ու զիւղացիին, այլ խոսքով՝ մարդուն ու բնութեան միջեւ տեղի օւսնակցի կեանքի պայքարը, ոչ զանազան զեղեցկացնող պահերն ու մարմն մասի զիւղերէն շու-

սուարող, լիբանանցի զեղեցկեւորուն առթան հոգեկան աշխոյժները:

Եթէ յայտագրին իւր բաժնի իր զոչ մասնաւորով նուազեց լիբանանեան մաժախարուեստի զննադասները, որոնք շուայլ զոչնաւորով արտայայտուեցան պարախումբին եւ ի մասնաւորի մենապարուհի մարիտա մաժիի, երաժշտութիւններու հեղինակ Ալի Իսմայիլի եւ պարուստից-զեւ կաժար Մանուս Ռիտայի եւ իր պարախումբին բնութագիրն ու նուրբ մակարդակին մասին, հետաքրքրական էր անկասկած յայտագրին Ա. բաժնի զբաւած հազուաներու ցուցադրութիւնը եւս:

Դուրս բերելով լիբանանցի անուանի ընտանիքներու մաս պահպանուած լիբանանեան աւանդական տարազները՝ Տիկ. Պեթի Եման յաջողութիւն էր պաշտին աւելի օրերու ապաւորութիւնը: Ճիւղաճախում մանրէլներ, ուսումնասիրուած երաժշտաւթիւններու ընկերակցութեամբ՝ հմայեցին հանգիստականները, ցուցադրելով լիբանանեան աւանդական տարազներն ու Տիկ. Պեթի Եմանի կողմէ իրազօրեւած արդիական նոյնները, որոնք ներշնչուած էին աւանդական հազուաներէն:

Տարիներու ընթացքին, պիտի տեղ անկասկած Ալիմարի Փառաւորն եւ որքան ցանկալի պիտի ըլլար, եթէ անիկա բաղկանար արարական, հայրկական եւ այլ ազգերու արուեստի զանազան մարգերը ներկայացնող երկուներէ, որոնք իւրաքանչիւր, իւր օտար հասարակութիւններուն ներկայացուէին արարելէն, հայերէն եւ ֆրանսերէն (կամ անգլերէն) երեք լեզուներով:

Ս. Կ.

«Բազմօճի խմբագրությունը խորունկ հրճուանքով մը ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնէ Համազգայինի կեդրոնական վարչութեանն ստացւած հետեւեալ հաղորդագրութիւնը, որ կը ծրարէ համազգայութեան չափանիշով մը տանել Մ. Ի. Խանի գրական ու մշակութային գործունէութեան քառասունեակ յորեկանը:

Հաղորդագրութիւնը նաեւ հրճուանքը պատճառեց ու պիտի պատճառէ անտարակոյտ գրտակէր մեր հասարակութեան, որուն կը տրուի առիթը հաւաքարար իր երախտագիտութիւնը յայտնելու անոր, որ իր ծոցին մէջ ապրեցաւ ու երգեց իր ապրումները, կարօտները, կրակները, տառապանքներն ու կեանքին կառնելու առհաւական ընտանիքը:

Արժանաւորին արժանի մեռնարկ մը՝ Մ. Ի. Խանի յորեկանը:

402

16 Հոկտեմբեր, 1974

«Համազգային» Հայ Մշակութային եւ Կրթական Ընկերակցութեան Կեդրոնական վարչութիւնը որպէս ի տօնակատարել սյդի հայ գրականութեան արժանաւոր ներկայացուցիչներէն՝ տալանդաւոր բանաստեղծ, արժանաւոր եւ վաստակաւոր դաստիարակ՝

ՄՈՒՇԵՂ ԻՇԽԱՆԻ

Քառասնամեայ գործունէութեան Յոբելեանը՝ համահայկական չափանիշով:

Կազմուած է «Խառնույ Մարմին մը բաղկացած սփիւռեալայ բոլոր հասակներէն անխորհրդ անխորհրդ ներկայացնող գրագէտներէ, մտաւարականներէ եւ արւեստագէտներէ: Յոբելեանական հանդիսութիւնները տեղի պիտի ունենան Սփիւռքի բոլոր գաղութներուն մէջ:

Կազմուած է գործադիր կեդրոնական մարմին մը, որ արդէն ձեռնարկած է նախապայտարարական աշխատանքներու:

Քաղաքիս մէջ Մ. Իշխանի Յոբելեանը պիտի տօնակատարուի մեծ շուքով, յառաջիկայ Դեկտեմբեր 8ին, Կիլակի առաւօտ, Իմեպոյի շէնք սրահին մէջ:

ՀԱՄԱՀԱՅԻՆ ԿԵՂԻՐ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
digitised by A.R.A.R.®

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ	40 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ	20 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ	4 Լ. ՈՍԿԻ

پاكين

مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية

مدیر المسؤول

السيد اרתين كارنيك قزائجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

բւգին

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

•

ԽՐԱԳՐԻ

Գ. ԲՆԱԳԵԱՆ

Հեռագրյ՝ 296898

Վարչութեան հասցէ

K. ARARADIAN
Rue Selim Boustani
Beyrouth - Liban